

Міністерство освіти і науки України
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»**

**УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Виконав:

студент факультету географії, історії та туризму
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія),
групи 022-ІІІ (м)

Керенович Ростислав Йосипович

Науковий керівник:

кандидат іст. наук, доцент кафедри історії, теорії
держави і права та філософії Приватного вищого
навчального закладу «Міжнародний економіко-
гуманітарний університет імені академіка
Степана Дем'янчука»

Старжець Володимир Іванович

Рецензент:

доктор іст. наук, професор, професор кафедри
історії України Рівненського державного
гуманітарного університету

Давидюк Руслана Петрівна

АНОТАЦІЯ

УДК 327.8(477)“1929/1939”

КЕРЕНОВИЧ Р. Й.

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У дипломній роботі з'ясовано особливості політики провідних іноземних держав щодо України напередодні й на початковому етапі Другої світової війни та визначенні протиріччя між ними, які з'явилися при реалізації цих планів. Визначено ступінь наукової розробки та здійснено огляд джерельної бази з обраної теми. Досліджено місце України у планах країн гітлерівського блоку та проаналізовано український фактор у політиці держав антигітлерівської коаліції. Охарактеризовано вплив «українського фактору» на тогочасні міжнародні відносини.

В умовах нагнітання міжнародної ситуації та посилення міждержавного протистояння «українське питання» виходить займає одне з провідних місць у міжнародній політиці. Адже роз'єднаність українських земель була важливим дестабілізуючим чинником політичного життя в Європі.

Держави, до складу яких входили українські території – Польща, Румунія, Радянський Союз намагалися втримати вже підвладні їм землі та приєднати нові. Країни-гаранти Версальсько-Вашингтонської системи – Франція та Велика Британія втручанням у вирішення «українського питання» або дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси.

Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ не міг самостійно вирішити власну долю. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Ключові слова: *Україна, геополітика, український фактор, дипломатичне протистояння, міжнародні відносини, антигітлерівська коаліція.*

ANNOTATION

KERENOVYCH R. Y.

UKRAINE IN THE GEOPOLITICAL PLANS OF FOREIGN COUNTRIES ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR

The thesis clarifies the specifics of the policy of leading foreign states towards Ukraine on the eve and at the initial stage of the Second World War and identifies the contradictions between them that appeared during the implementation of these plans. The degree of scientific development was determined and a review of the source base on the selected topic was carried out. The place of Ukraine in the plans of the countries of the Hitler bloc was studied, and the Ukrainian factor in the policy of the states of the anti-Hitler coalition was analyzed. The influence of the "Ukrainian factor" on international relations at that time is characterized.

In the conditions of escalating the international situation and the strengthening of interstate confrontation, the "Ukrainian question" takes one of the leading places in international politics. After all, the disunity of the Ukrainian lands, their stay as part of four states, different social and socio-political system, were important destabilizing factors of political life in Europe.

The states that included Ukrainian territories - Poland, Romania, and the Soviet Union - tried to keep the lands already under their control and annex new ones. The guarantor countries of the Versailles-Washington system - France and Great Britain - satisfied their geopolitical interests by interfering in the solution of the "Ukrainian issue" or diplomatic neutrality.

The drama of the situation was that the multi-million Ukrainian people could not independently decide their own fate. Everything depended on the balance of interests of various, first of all, large states and on the balance of forces that could protect these interests.

Key words: *Ukraine, geopolitics, Ukrainian factor, diplomatic confrontation, international relations, anti-Hitler coalition.*

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база дослідження	23
РОЗДІЛ II. Актуалізація інтересу до українського питання з боку держав гітлерівського блоку	28
2.1. Україна в геополітичних планах Третього Рейху	28
2.2. Румунське бачення «українського питання»	39
2.3. Позиція Угорщини щодо українських земель напередодні та на початковому етапі Другої світової	46
РОЗДІЛ III. Український фактор у політиці держав антигітлерівської коаліції	55
3.1. Плани Радянського Союзу щодо України та їх втілення	55
3.2. Українські землі у політиці Франції та Великої Британії	66
3.3. Україна в зовнішньополітичних доктринах польських урядів	73
ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	91

ВСТУП

Друга світова війна – одне з найжахливіших явищ в історії людства, що спричинене загостренням суперечностей між провідними державами в результаті нерівномірності їх розвитку, а значить бажанням до нового перерозподілу світу. Реваншистські прагнення Німеччини, недалекоглядна політика Радянського Союзу та позиція потурання агресору з боку Великої Британії й Франції стали тими факторами, що зумовили світовий конфлікт.

Актуальність дослідження. В умовах нагнітання міжнародної ситуації та посилення міждержавного протистояння «українське питання» виходить на передній план та займає одне з провідних місць у міжнародній політиці. Адже роз'єднаність українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав, різний соціальний та суспільно-політичний устрій, були важливими дестабілізуючими чинниками політичного життя в Європі. «Українська проблема» стала вузлом серйозних суперечностей, а українська карта ключовим козирем у великій дипломатичній грі.

Держави, до складу яких входили українські території – Польща, Румунія, Радянський Союз намагалися втримати вже підвладні їм землі та приєднати нові. Країни-гаранти Версальсько-Вашингтонської системи – Франція та Велика Британія втручанням у вирішення «українського питання» або дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси.

Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ не міг самостійно вирішити власну долю. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Об'єктом дослідження є політика провідних іноземних держав щодо України, геополітичні протиріччя між ними, які були зумовлені впливом «українського фактору».

Предмет дослідження: місце України в геополітичних планах іноземних держав напередодні та на початковому етапі Другої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом формування та початком реалізації планів іноземних держав щодо України (кінець 1930-х – 1941рр.).

Географічні межі дослідження охоплюють землі, які входять до кордонів сучасної України.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні політики провідних іноземних держав щодо України напередодні й на початковому етапі Другої світової війни та визначенні протиріч між ними, які з'явилися при реалізації цих планів.

Відповідно до поставленої мети, дослідження передбачає вирішення наступних завдань:

- визначити ступінь наукової розробки теми;
 - здійснити огляд джерельної бази з обраної теми дослідження;
 - дослідити місце України у планах країн гітлерівського блоку;
 - проаналізувати український фактор у політиці держав антигітлерівської коаліції.
- охарактеризувати вплив «українського фактору» на тогочасні міжнародні відносини.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання. В ході проведеної роботи було застосовано принцип наукової об'єктивності, що передбачає неупереджену, аналітичну обробку зібраної інформації, критичне осмислення окремих груп джерел та історіографічних праць, зіставлення різних точок зору на проблему. В даному дослідженні з об'єктивної точки зору висвітлена політика іноземних держав щодо України та адекватно проаналізована реакція Радянського Союзу на дії різних країн. Застосування принципу всебічності допомогло повномасштабно розглянути процес реалізації окупаційних планів держав щодо українських земель. Завдяки системному підходу складний об'єкт розглядається як цілісність із багатьма елементами в сукупності відносин та зв'язку між ними. В науковому дослідженні, відповідно до принципу історизму, всі явища та процеси розглядаються в їх поступовому історичному розвитку, у

зв'язку з конкретними умовами існування. В процесі написання застосовувались загальнонаукові методи аналізу та синтезу емпіричного матеріалу. Зі спеціальних історичних методів було використано ретроспективний, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний.

Наукова новизна передбачає постановку та розробку актуальної проблеми, яка не дістала об'єктивного висвітлення в історичній науці. В цьому дослідженні було:

- зроблено одну з перших спроб в українській історіографії розглянути місце України в політиці іноземних держав в якості комплексного наукового дослідження;

- з'ясовано та зведено у цілісну картину політичні плани країн- учасниць Другої світової війни стосовно українських земель на базі досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії, аналізу раніше опублікованих матеріалів і нових архівних документів;

- запропоновано ретельний комплексний аналіз специфіки міжнародної політичної ситуації, центром якої стали українські землі напередодні та на початковому етапі Другої світової війни;

- зроблено порівняльний аналіз протиріч між реалізацією політичних планів держав-агресорів та позицією країн антигітлерівської коаліції напередодні та початковому етапі Другої світової війни.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її основні положення та фактичний матеріал можуть бути використаними для створення узагальнюючих наукових праць з історії України, перш за все, аналізу місця України в геополітичних планах Німеччини та Радянського Союзу, дослідженні позиції Румунії й Угорщини щодо «українського питання» та особливостей політики Франції, Великої Британії й польських урядів стосовно українських земель. Дане дослідження є підґрунтям для створення таких спецкурсів, як «Україна у геополітичних планах країн-учасниць Другої світової війни», «Колоніальні плани нацистської Німеччини щодо України», «Українське питання» в політиці держав антигітлерівської коаліції», розрахованих на студентів історичних

факультетів вищих навчальних закладів. Наведений фактичний матеріал, концептуальні положення та висновки становлять наукову цінність для підготовки історичних методичних посібників та можуть бути використані державними установами України в питанні оптимізації зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Апробація отриманих результатів. Основні положення роботи обговорено на засіданні кафедри історії МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука. Результати та висновки дослідження апробовано на звітній науково-практичній конференції викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука.

Публікації.

Керенович Р. Є., Старжець В. І. Українське питання в політиці держав антигітлерівської коаліції. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне, 19 жовтня, 2023 року)*. Рівне, 2023. Ч II. С. 102-105.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дослідження становить 101 сторінку.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі вітчизняна історична наука має змогу досліджувати раніше заборонені сторінки економічного, політичного та соціально-культурного життя українського народу. Завдяки правовій базі щодо засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації, науковці отримали доступ до раніше засекречених документів. Разом з тим новітній дослідник має змогу застосовувати різні методики і наукові підходи та напрацювання зарубіжних вчених.

Одним із пріоритетних та найбільш перспективних напрямків сучасних історичних досліджень є ґрунтовне розкриття ролі й значення «українського питання» напередодні та на початковому етапі Другої світової війни, його місця в зовнішньополітичних доктринах, стратегіях та політиці провідних європейських країн.

Історіографію вивчення українського питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни для кращого її опрацювання та систематизації результатів слід поділити на три класичні групи: радянську, вітчизняну та зарубіжну.

До першої групи відносяться праці написані представниками радянської історичної школи, об'єктом зацікавлення яких була державна політика в сфері дипломатії та міжнародних відносин. Для цих робіт характерною ознакою є партійний підхід, цензура, замкненість, відсутність об'єктивної критики, обмежений доступ до джерел, що безумовно знижує наукову цінність цих досліджень. Авторам притаманна яскраво виражена антинаціоналістична позиція, дискредитація мети і цілей цього руху. Представників українського підпілля та всіх хто допомагав повстанцям, чи був запідозрений у такій допомозі, іменували не інакше як «зрадники» та «бандити».

Варто зауважити, що історіографія цієї проблеми багатоаспектна та дає можливість виділити кілька етапів дослідження. До першого слід віднести

радянську історіографію другої половини 40-х – 50-х рр. ХХ ст. В зазначений період про «українське питання» говорилося тільки як про «так зване». Окремим аспектом виступали події на Закарпатті в 1938–1939 рр., що були пов'язані з проголошенням автономії краю та актуалізацією «української проблеми» в політиці країн Центральної та Західної Європи.

В даному контексті цінними були дослідження, в яких політика СРСР трактувалася виключно як визвольна місія. Водночас, замовчувалася плани Німеччини щодо західних земель України та роль Радянського Союзу в поділі сфер впливу в Європі. Вперше було введено до наукового обігу документи й матеріали зовнішньополітичних відомств окремих західноєвропейських країн, викладено нацистські плани щодо колонізації та пограбування окупованих територій СРСР. Роботи мали джерелознавчий характер, однак з іншого боку стали корисними для радянських пропагандистів.

Праці дослідників містили цікавий матеріал про міжнародну історичну ситуацію, що склалася навколо території України, та роль українських земель у загарбницьких планах окремих іноземних держав. Проте слід зазначити, що наукові розвідки того періоду повною мірою відповідали політичному замовленню влади.

Другий етап радянської історіографії, що розпочався на початку 60-х рр. ХХ ст., позначився появою численних багатотомних праць, у яких висвітлені економічні та дипломатичні причини початку Другої світової війни, експансіоністські й колоніальні плани нацистської Німеччини та її сателітів щодо українських територій. Більшість істориків перейшли до аналітичного, узагальнюючого розгляду подій, явищ і закономірностей досліджуваного періоду та розвитку міжнародної ситуації навколо України напередодні війни. Однак, все ж таки головна увага зосереджувалася на діяльності Державного комітету оборони та інших органів військової влади Радянського Союзу. Певна інформація щодо даного питання містилася в багатотомних колективних працях з історії України, проте вже відомий для дослідників фактичний матеріал, не становив особливої цінності. Варто зауважити, що в даних роботах розкриття

німецьких планів не виходило за межі радянської ідеології та віддзеркалювало лише її офіційні твердження.

Показовим дослідженням зазначеного періоду є праця В. Коваля [33], який поступово відходить від стереотипів радянської історіографії та розкриває питання спланованості нацистської окупаційної політики в контексті перетворення України на колонію Третього Рейху. Слід зазначити, що документально обґрунтовані міркування автора є важливими для правильного розуміння витоків німецької експансії, історичних коренів курсу на «східну колонізацію». Різноманітні аспекти політики іноземних держав, зокрема Німеччини, відносно України вивчав М. Швагуляк в праці «Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 р.)» [105]. Автор на основі значного фактичного матеріалу з вітчизняних і зарубіжних архівів розкривається таємний механізм підготовки німецької агресії проти Чехословаччини, Польщі і СРСР, викривається нацистська політика щодо «українського питання». Однак, автор замовчує участь в цій міжнародній грі СРСР та його кроки до «роздмухування» великої європейської війни. Також Швагуляк показав свою заангажованість спеціальною підбіркою документів, що мали продемонструвати «прислужництво українського буржуазного націоналізму гітлерівцям». Слід зауважити, що це було цілком в дусі епохи і відповідало радянській ідеологічній політиці.

На початку 90-х рр. ХХ ст. розпочинається третій, якісно новий етап дослідження ролі «українського питання» та України в політиці інших країн. Якщо в радянські часи історики торкалися цієї теми здебільшого в контексті зовнішньополітичних планів західних держав щодо СРСР, Радянської України, викриття та засудження експансіоністського курсу Третього Рейху, а також колонізаторської та асиміляторської політики правлячих кіл ряду сусідніх європейських держав щодо української національної меншини, то в даний період коло наукових досліджень значно розширюється.

З часу проголошення Україною незалежності вітчизняні історики здійснили серйозний поступ у дослідженні історії міжнародної дипломатії

напередодні Другої світової війни. Професійний інтерес у істориків викликають різні аспекти міжнародних відносин – від планів провідних держав світу щодо українських земель до особливостей міжнародної політики «другорядних» держав Європи та світу. Що безумовно розширює джерельну базу та створює більш чітку картину передвоєнного протистояння. З'являються наукові розвідки про позицію українських національних сил, про їх плани відновлення соборної Української держави. Змістовне оформлення здобув регіональний фактор та широке залучення дослідниками раніше невідомих документів та фактів.

Вітчизняні дослідники періоду становлення модерної Української держави опублікували низку монографій, що безпосередньо стосуються планів ключових гравців міжнародної політики щодо українських земель напередодні Другої світової війни. Зокрема, це М. Вегеш [12; 13], С. Віднянський [14], М. Коваль [35], І. Муковський [61], М. Житарюк [26], В. Коваль [31-34], О. Богів [8], В. Галас [16] та ін. У цих працях на широкій джерельній базі висвітлені процеси європейської дипломатії, офіційні позиції урядів та таємні переговори, звертається увага на важливості «української карти» в міжнародній політиці Німеччини і її союзників та майбутніх країн-учасниць антигітлерівської коаліції.

Одним із перших, хто комплексно дослідив українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни були М. Вегеш та С. Віднянський у своїй праці «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)» [13]. Автори наголошують, що ступінь зацікавленості українським питанням європейськими країнами залежав від ролі, яку відігравали українські землі, перш за все Карпатський регіон у переформатуванні Версальської системи на користь основного європейського агресора, яким у кінці 1930-х рр. стала Німеччина та її потенційні союзники Угорщина та Румунія. Карпатська Україна стала своєрідним лакмусовим папірцем, який переконливо висвітлив важливу роль нерозв'язаної української проблеми в політиці європейських країн передвоєнного часу. А політична доля

українських земель у міжвоєнний період була не лише окремою складовою політики провідних держав, але й важливим об'єктом міжнародних відносин.

Яскравим зразком відходу від застарілих радянських ідеологем і спробою створення власної концепції Другої світової війни є праця «Україна у Другій світовій та Великій вітчизняній війнах 1939–1945 рр.: спроба сучасного концептуального бачення» [35]. Книга є дванадцятим томом 15-томного видання «Україна крізь віки» та присвячена дослідженню внеску українського народу в розгром Німеччини та її союзників. Автор видання – М. Коваль, провідний вчений Інституту історії України НАН, акцентував свою увагу на актуальних і маловивчених аспектах історії Другої світової війни та німецько-радянської війни. У підручнику висвітлено загальні процеси у житті народів України під час війни, проблеми міжнаціональних відносин, історію національно-визвольних рухів. Досліджено також національну політику Радянського Союзу, нацистської Німеччини і держав Східної Європи на українських землях за часів Другої світової війни. Також Михайло Коваль одним із перших українських дослідників започаткував масштабну дискусію, яка триває і до сьогодні, щодо актуальності використання терміну «Велика Вітчизняна війна».

Роки наукової дискусії пройшли даремно, адже праця І. Патриляка та М. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» [66] демонструє напрацювання сучасної історичної науки та повний відхід від принципів радянської історіографії. У книзі розглянуто найбільш суперечливі сторінки історії України періоду Другої світової війни. Велику увагу приділено висвітленню «української проблеми» напередодні і на початку світової війни, долі українських земель у 1939–1940 рр., участі українців у воєнних кампаніях напередодні війни, бойовим діям і причинам поразки Червоної армії в прикордонних боях 1941 р., окупаційному режиму нацистів та їхніх союзників. Значна увага приділена українському визвольному рухові, діяльності радянського підпілля і партизанів, взаєминам більшовицької влади і українського суспільства в роки війни.

Навчальний посібник співавторів І. Муковського, О. Дубини, О. Лисенка «Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни» [61] перша праця академічного характеру, завданням якої було забезпечити освітнє середовище 1990-х рр. якісним підручником з міжнародних відносин. Цікавим є порівняльний аналіз впливу Першої та Другої світових воєн на втілення українського державницького проекту. Адже порівняльна характеристика подій світових війн у контексті українського питання дозволяє простежити чимало аналогій і паралелей. Як у 1914, так і в 1939 рр. український народ був розчленований кордонами різних держав. Спільною ознакою також була відсутність єдиного центру, який би відіграв роль консолідуючого фактору, великі надії покладались на сприяння зовнішньополітичних чинників. Кардинальна відмінність полягала у тому, що у міжвоєнний період у складі СРСР створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку – з могутнім економічним і людським потенціалом, але цілковито залежну від центру. Як підсумовують автори: «В результаті Першої світової війни ідею незалежної Української держави вдалося реалізувати майже одразу. Появу незалежної України після Другої світової війни довелося очікувати понад півстоліття» [61]. Таким чином привабливе стратегічне становище України робило її предметом зазіхань з боку різних держав ще задовго до ХХ ст. Однак в епоху імперіалізму та тоталітарних режимів її значення особливо зросло: економічний потенціал, географічне розташування – визначили українські етнічні території як важливий геополітичний чинник європейської політики.

Відображення українського питання на сторінках європейської преси і до сьогодні є малодослідженою проблемою у вітчизняній гуманітарній науці та історії журналістики. Аналіз міжнародного пресового контенту, перш за все західноєвропейського, який би відображав реалії українського питання в європейському суспільстві проаналізував М. Житарюк у своїй праці «Четвертована, але жива: закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни» [26]. Автор дослідив передруки зарубіжної преси у газеті «Діло» 1930-х рр., в яких порушувалась «українська проблема».

Це видання, добираючи актуальні публікації на українські теми в західній пресі, а також друкуючи власні кваліфіковані коментарі, було ніби помостом, що з'єднував українську націю з іншим світом і робив її хоч пасивною, проте учасницею європейських політичних процесів. У цьому контексті варто процитувати М. Житарюка: «Львівські редактори «Діла» розширювали географію і тематику публікацій, аби робити своїх читачів учасниками і очевидцями світової історії, аби розповідями про національно-визвольні змагання різних народів розбудити у співвітчизників жагу до волі, незалежної Української Соборної Держави у перспективі і самоповагу, почуття гідності – вже зараз» [26, с. 18]. Таким чином часопис пропагував європейську реінтеграцію України через висвітлення зарубіжної хроніки та вкорінення в українському соціумі європейських політичних, соціально-економічних та культурних традицій.

Важливою подією європейської дипломатії та локомотивом початку Другої світової війни стало укладення «Договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом» і таємного протоколу до нього від 23 серпня 1939 р., більш відомого як «Пакту Молотова-Ріббентропа». В радянській історіографії не тільки не аналізувався цей таємний протокол, а взагалі заперечувалось його існування. Лише в роки «Перебудови» і гласності дослідники почали говорити про цей документ і аналізувати вплив сталінської міжнародної політики на початок Другої світової війни.

Грунтовному аналізу Пакт Молотова-Ріббентропа піддав А. Якушевський у своїй науковій розвідці «Радянсько-німецький договір 1939 р.» написаній у 1989 році. Дослідник наголошує на можливості альтернативного шляху для Й. Сталіна, а не лише зближення з А. Гітлером. Зокрема, СРСР як тогочасний лідер у світовому комуністичному русі, міг обрати статус нейтральної держави. Для цього потрібно було лише зберегти пояс незалежних держав на своїх західних кордонах (Польщу, Литву, Латвію). Але це не входило в загарбницькі плани Сталіна та його «марення» світовою пролетарською революцією. Також, Радянським Союзом був не врахований і втрачений альтернативний шлях, а

саме налагодження радянсько-американських взаємин. З іншого боку, на «другій сходинці» щодо боротьби за створення колективної європейської безпеки, принаймні для СРСР, повинна була знаходитись Франція. По-третє, наступними, зважаючи на об'єктивні та суб'єктивні обставини, «вимальовувалися» зносини з нацистською Німеччиною. По-четверте, потребували зваженої, особливо принципової конфігурації відносини СРСР із Великою Британією. По-п'яте. «Запасним», але реально існуючим альтернативним варіантом радянсько-німецькому пакту 1939 р. залишалася міжнародна конференція всіх зацікавлених країн» [111, с. 42].

Міжнародно-правову оцінку пакту Молотова-Ріббентропа подає у своїй праці К. Литвиненко [54]. Важливість аналізу радянсько-німецького договору, його відповідності існуючим на той час нормам міжнародного права зумовлена відсутністю однозначної оцінки цієї події, трактування якої нині має досить виразний ідеологічний підтекст. Одним із прогнозованих наслідків пакту стало об'єднання українських етнічних територій в УРСР, як наслідок - возз'єднання українського народу в межах однієї держави, що стало важливим фактором у створенні згодом незалежної України.

Дослідник стверджує, що оцінки юридичної сторони пакту суперечливі. Згідно з позицією одних вчених документ сам по собі (без протоколу) не містить нічого незвичайного та являє типовий договір про ненапад, приклади яких досить часто зустрічалися в тогочасній європейській історії. Окремі науковці звертають увагу на те, що в пакті Молотова-Ріббентропа відсутній пункт, який скасовує його дію у випадку, якщо одна зі сторін вчинить агресію. У вихідному радянському проекті договору дотримання нейтралітету мало передумовою ситуацію, за якої інша сторона виявиться «об'єктом насильства або нападу з боку третьої держави» [54, с. 405].

Слід також враховувати, що договір тісно пов'язаний із секретним протоколом. На думку автора, недоцільно було б розглядати даний документ окремо від секретного протоколу, оскільки очевидним є те, що саме укладення останнього стало головним завданням обох сторін на зустрічі в Москві. З точки

зору міжнародного права пакт Молотова-Ріббентропа та таємні протоколи до нього стали одним із факторів провалу Версальсько-Вашингтонської системи. Втім, вони зумовили пошук оптимальних рішень для побудови вже сучасного міжнародного правопорядку, який міг би забезпечити дотримання обов'язкових норм та передбачити подібні порушення в майбутньому.

Досить цікавими є погляди відомого історика С. Кульчицького [43]. В своїх працях дослідник дійшов думки, що пакт Молотова-Ріббентропа передував приєднанню західноукраїнських земель до СРСР, але не став його безпосередньою причиною. Передбачуваний злочинною змовою двох диктаторів вступ Червоної армії в Польщу був замаскований під «визвольний похід» не відразу, а тільки після того, як Друга світова війна стала фактом.

Наслідки радянсько-німецького договору для українських земель розглядає у своїх роботах П. Кучер [46-47]. Автор вважає, що пакт про ненапад 1939 р. круто змінив баланс сил у Європі. Друга світова війна та розвиток подій у Європі по її закінченні були запрограмовані геополітичним протистоянням і суперництвом великих держав: «І найбільше – міжнародною стратегією нацистської Німеччини та комуністичного Радянського Союзу, їхнім маніакальним прагненням до перебудови світу на свій лад» [47, с. 21]. Підписання секретного протоколу стало не тільки імперським виявом зневаги до моральних критеріїв, а являло собою прямий відступ від тих принципів зовнішньої політики, за якими не визнавалися прямі угоди за спиною третіх країн, особливо в питаннях, що стосувалися їхніх інтересів.

Дослідник особливостей даного питання П. Полянський [70] звертає увагу на те, що пакт Молотова-Ріббентропа започаткував не лише об'єднавчий, а й роз'єднавчий процес – значну частину українських етнічних земель інкорпоровано до неукраїнських державних утворень: Надсяння, Лемківщину, Холмщину й Підляшшя – до Генеральної губернії, а Берестейщину й частину українського Полісся – до Білоруської РСР [71].

Цінним для висвітлення теми є аналіз О. Потильчаком [72] наукової спадщини історика А. Трубайчука. В даному контексті розглядається авторське

бачення передумов, причин, характеру та наслідків радянсько-німецьких договорів серпня-вересня 1939 р., що сформувалося на ґрунті критики традиційної в радянській історіографії концепції невідворотності пакту про ненапад з нацистською Німеччиною. Дані постулати базуються на послідовному і збалансованому викладі й аналізі подій, відправною точкою яких став зрив 22 серпня 1939 р. останнього раунду переговорів військових делегацій СРСР, Великобританії та Франції. А. Трубайчук [72] пропонує власне бачення калейдоскопу подій, що вже наступного дня призвели до підписання радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього. Історик полемізує з позицією «традиціоналістів», котрі твердили про залежність пакту Молотова-Ріббентропа від Мюнхенської угоди, а також однозначно стверджує, що єдиною альтернативою договору з Німеччиною було зміцнення радянсько-французького співробітництва. Водночас, автор критично ставиться до поширених у радянській і західній історіографії концепцій, що покладають відповідальність за розв'язання Другої світової війни на західних союзників.

Відповідаючи на ключове запитання – чи була все ж таки альтернатива сталінсько-гітлерівському пакту, дослідник підкреслює: «тезу істориків-традиціоналістів про те, що угода 23 серпня 1939 р. була «суровою необхідністю» можна сприйняти лише в тому, що договір був єдиним виходом лише для Сталіна, та й то лише тому, що він не бачив, не міг і не бажав бачити іншого» [72, с. 31]. А. Трубайчук переконаний, що радянсько-німецький договір на довгі роки ізолював СРСР від зовнішнього світу, завдав відчутного удару по міжнародному комуністичному руху, викликав розгубленість, нерозуміння та розкол у його лавах. Серпневі домовленості виявилися одним із джерел поразок Червоної Армії на початковому етапі війни з Німеччиною. Торкаючись питання таємного протоколу дослідник пропонує розглядати його в контексті конкретної міжнародно-політичної ситуації та підкреслює його аморальність.

Окреслюючи власну позицію в загальній дискусії істориків щодо проблеми передумов, причин, наслідків та оцінки радянсько-німецького договору про ненапад, науковець наполягає на відповідальності західних країн за зрив ідеї колективної безпеки та «умиротворення», що об'єктивно підштовхували І. Сталіна «...пристати на гітлерівську формулу укладання пакту...» [72, с. 33], називає крок радянського диктатора «... божевільням, за яке довелося розплачуватися мільйонам ні в чому неповинних людей» [72, с. 33].

Відомий російський вчений М. Семиряга у своєму дослідженні «Тайны сталинской дипломатии 1939–1941» пропонує три можливі шляхи розвитку подій, у випадку відмови радянського керівництва підписати договір з Німеччиною: «Перший шлях. Радянський союз відхиляє пропозицію Німеччини..., зтягує переговори наполегливо, з готовністю до компромісу..., підписує угоди з Англією та Францією. Другий шлях. Укладає договір з Німеччиною..., включивши статтю про право його анулювати... Третій шлях. Не підписує договір ані з Німеччиною, підтримуючи з нею нормальні економічні відносини, ані з Англією та Францією, зберігаючи... нейтральний статус...» [90].

Більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних студій доводять: возз'єднання переважної частини західноукраїнських земель з основним масивом української території у 1939 р. стало наслідком радянсько-німецької угоди про поділ Східної Європи. Дії Кремля були спрямовані на задоволення інтересів більшовицької імперії, зміцнення та розширення її західних прикордонних територій. Змова диктаторів двох тоталітарних держав надовго вирішила долю й інших країн і народів Східної Європи, полегшила А. Гітлерові та Й. Сталіну виконання своїх експансіоністських планів.

Важливе місце українським землям відводила у своїх планах нацистська Німеччина. Досліджуючи принципи зацікавленості Третього Рейху в даному питанні, більшість істориків дійшла висновку, що в стратегічному аспекті її керівництво використовувало українську карту для руйнування Версальсько-Вашингтонської системи договорів та реалізації своїх геополітичних цілей.

Так, дану проблему порушує у своїх працях Ю. Левченко [49]. На думку науковця, використання окупованих областей повинно було здійснюватися в сфері продовольчого та нафтового господарства. Дослідник акцентує увагу на тому, що концепція плану «Ост» розроблялася на основі нацистської расової доктрини: «Німецький народ – народ панів» у рамках глобального гітлерівського плану за «звільнення життєвого простору» для німців та інших «германських народів» за рахунок територій «нижчих рас» [49, с. 239].

Виходячи з цього, основні плани Третього Рейху щодо українських земель зводилися до наступного: «Україна розглядалася в контексті нацистських планів щодо Радянського Союзу як одна із його складових... Даній території відводилося одне з важливих місць у військовому, економічному та колонізаційному відношеннях... Україна мала перетворитися на аграрно-сировинний придаток нацистської Німеччини... Сільське господарство України спочатку повинно було забезпечити сільськогосподарськими продуктами Вермахт, а після війни всю нацистську Німеччину... За планом «Ост» Україна повинна була перетворитися на зону колонізації німецькими переселенцями. Українська земля мала передатися німецьким колоністам, а доля українського населення була страшною. Одну частину планувалося знищити в ході військових дій, другу – виселити до Західного Сибіру, а третю – перетворити на рабів для німецьких колоністів. Повна колонізація української території представниками німецької нації виступала кінцевою метою усієї окупаційної політики нацистського Рейху в Україні» [49, с. 241].

Роль та місце України в політиці нацистської Німеччини висвітлює Ф. Левітас [48], На переконання науковця, доля українських земель стала об'єктом маніпуляцій берлінських керманічів, адже в українському питанні не було єдності між армійськими генералами Вермахту та злочинними структурами СС. Перші допускали можливість певної автономії в орбіті інтересів Третього Рейху; керівники СС та СД розглядали Україну тільки як колонізовану територію, населену «расовонеповноцінними» людьми.

О. Перехрест у своїй праці «Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини» [67] дослідив плани німецького керівництва відносно використання сільськогосподарських ресурсів України для розширення сировинної й продовольчої бази Третього Рейху напередодні нападу на Радянський Союз. Гітлер розглядав Україну не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей, зокрема сільськогосподарських, в інтересах Німеччини. Роль, яку відводили сільськогосподарському потенціалу України в своїх планах гітлерівці, зумовлювалася тим, що в довоєнний період у Німеччині відчувалась велика нестача сільськогосподарської продукції. Власне виробництво не покривало навіть потреби населення у продовольстві. Гітлерівське керівництво сподівалося, що Німеччина після перемоги над СРСР не тільки повністю сама буде забезпечувати потреби своєї армії й країни в сільськогосподарській продукції, а й матиме надлишки для експорту продовольства на світовий ринок.

Український дослідник І. Тарнавський [94] стверджує, що німецька політика на Сході Європи передбачала принцип «поділяй і володарюй», який вважався єдиним, щоб завадити народам об'єднатися для створення опозиції гітлерівській Німеччині. У зв'язку з цим існувала гітлерівська концепція «життєвого простору», в основі якої лежала програма германізації земель шляхом колонізації. А. Гітлер зовсім не турбувався про територіальну цілісність завойованих країн безпосередньо та України зокрема.

І. Тарнавський зазначає [94], що у планах Третього Рейху щодо захоплення «життєвого простору» на Сході Європи «українське питання» займало важливе місце. У перші місяці війни німці активно закладали підвалини своєї політики на окупованих територіях, реалізуючи концепцію поневолення українського народу та підпорядкування собі українських земель без будь-яких застережень. Нацистська Німеччина розглядала «українське питання» в контексті глобальної зовнішньої політики та проголосила створення найбільшої й наймогутнішої у всі часи німецької держави. На думку дослідника, в нацистських планах Україні відводилася роль як країні з

величезними економічними можливостями й сприятливим географічним розташуванням, що заклало б основи могутності Рейху та завоювання для нього «життєвого простору» на Сході. При цьому зовсім ігнорувалися національні та політичні інтереси українців.

Доволі цікавою є думка Н. Свідерської [87], яка називає Україну серцем Російської імперії, надає вагомого значення її економічному потенціалу та визначає її як стратегічний плацдарм для наступу на Схід. Підтримку своїх загарбницьких планів в Україні, вважає дослідниця, Німеччина вбачала в діяльності окремих представників українського національно-визвольного руху, що керувався ідеологією українського націоналізму з його світоглядною теорією, цінностями й символами, включеними в програмні документи різних політичних утворень.

Істотні положення нацизму, які А. Гітлер виклав у своїй програмній книзі «Моя боротьба» передбачали шлях Німеччини до світового панування через завоювання Європи та збільшення своєї території за рахунок Радянського Союзу, в тому числі й України. Зовнішньополітичні концепції нацизму пропагував А. Розенберг, виступаючи за розчленування СРСР і перетворення «багатого українського півдня» на сировинний придаток Третього Рейху, який постачав би їй хліб і служив ринком збуту німецьких товарів. Він же пропонував створити буферну Українську державу й укласти з нею союз, використовуючи для боротьби з радянською владою формування українських політичних емігрантів.

Українські дослідники А. Савенко [81] та О. Новосьолов [62-65] стверджують, що плани Румунії щодо українських земель визначали геополітичні фактори зацікавлення даною державою українськими землями, зокрема територією Північної Буковини та Бессарабії. Румунський уряд побоювався утворення Великої України та не бажав, щоб Угорщина анексувала Закарпаття. Події вересня 1939 р. відображені у працях В. Барана [6], Т. Карпуніної [30], В. Ковалюка [31], В. Ковалюка [32] М. Литвина [52-53], В. Малиновського [57], Ю. Шаповала [103].

Місце України в політиці польських урядів напередодні та на початку Другої світової війни розглядають у своїх роботах С. Віднянський [14], О. Деркач [20], Л. Зашкільняк [27], Н. Романишина [77], І. Шишкін [108-110]. Позиція країн Заходу щодо «українського питання» висвітлена в дослідженнях В. Галаса [16], І. Дробота [22-23], Н. Копитової [36], В. Колесника [37], М. Мандрики [58].

Отже, на сучасному етапі українська історична наука має змогу досліджувати раніше заборонені сторінки політичного, економічного та соціально-культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації науковці отримали доступ до раніше засекречених документів. Новітній дослідник має змогу застосовувати різні методики і наукові підходи та напрацювання зарубіжних вчених.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за походженням, інформативною насиченістю та достовірністю документи. У своїй сукупності вони є досить змістовними для вирішення поставлених наукових завдань. Особливе місце належить збірникам архівних документів та матеріалів, виданих у різний період часу як на території України, так і за кордоном. Окремі документи публікувалися в дослідженнях монографічного характеру, у книгах діячів певного регіону та збірниках наукових конференцій.

Для повноти розкриття досліджуваної проблеми значимими є матеріали опублікованих збірників документів. З-поміж археографічних видань радянської доби, використаних у ході магістерського дослідження, варто виокремити «Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939 годов в двух томах. Т. 2. Январь–август 1939 г.» під редакцією А. Бондаренко

та І. Земського [2]. Усвідомлюючи політичну заангажованість цього видання, головним для нас був вміщений у ньому фактичний та статистичний матеріал, який ілюструє процеси міжнародної політики напередодні Другої світової війни. Головну цінність являють документи міжнародної дипломатії що стосуються безпосередньо українських земель. Це зокрема, витяги з міжнародних договорів; офіційні документи урядів та Міністерств закордонних справ Німеччини, Франції, Великої Британії; США, СРСР; листування між дипломатичними установами.

Неабиякий інтерес для дослідників становить книга «Карпатська Україна (1938–1939). Збірник архівних документів та матеріалів» [3]. У процесі формування видання виявлено більше 300 документів, що містять інформацію щодо різних аспектів складної і суперечливої історії Карпатської України. В основу збірника включені документи з фондів: Президія правління Карпатської України, Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі, Хустського окружного управління, Рахівської військової комендатури, Волівського окружного управління. Документи й матеріали, що не увійшли до збірника, використані у процесі складання коментарів та науково-довідкового апарату до книги. Кожен із включених до збірника документів розміщений у хронологічному порядку з відповідним порядковим номером.

За своїм походженням їх умовно поділяють на сім груп. До першої, найбільшої, відноситься ділова документація центральних і місцевих органів влади (циркуляри, розпорядження, постанови, донесення, телеграми), яка дає можливість розкрити зміст різних аспектів діяльності центрального та місцевого апарату державної влади, непростих відносин між керівництвом автономною територією й центральним урядом Чехословацької республіки. Сюди відносяться й оголошення державних органів влади автономії, які були опубліковані в офіційному виданні «Урядовий вісник».

До другої групи належать документи законодавчого характеру. Насамперед, це текст конституційного закону «Про автономію Підкарпатської Русі», опублікований у «Збірнику законів і розпоряджень Чехословацької

держави», текст конституційного закону «Про незалежність Карпатської України», розпорядження уряду автономної Підкарпатської Русі про зміну назви автономного краю. Третя група документів представлена зверненнями, маніфестами та іншими матеріалами Першої Української Центральної Народової Ради, яка відіграла значну роль у процесі реорганізації державних органів управління автономії.

До четвертої групи відносяться документи (декрети, протоколи, статuti), що характеризують діяльність таких формувань як «Українське Національне Об'єднання» та «Організація Народної Оборони «Карпатська Січ». До п'ятої групи документів увійшли офіційні та приватні листи, матеріали мемуарного змісту. Документи, що відображають процес підготовки та проведення виборів до Сейму Карпатської України (протоколи виборчих комісій, посвідчення виборців, інформація про результати виборів) увійшли до шостої групи документів. До сьомої групи належать документи дипломатичного характеру (витяги із звернень, телеграм), що демонструють увесь драматизм останніх днів існування Карпатської України.

Слід зазначити, що збірник має історичну та археографічну частини передмови, примітки до документів, хронологію подій, пов'язаних з історією Карпатської України (вересень 1938 – червень 1939 рр.), список скорочень, перелік використаних архівних фондів і друкованих видань, перелік документів збірника, географічний та іменний покажчики.

Цінні матеріали з досліджуваної проблеми містять 1 та 2 томи видання «Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів» [4; 5]. До першого тому входять документи [4], що датуються 1941 роком. Ця інформація проливає світло на стан української політичної думки напередодні німецько-радянської війни і в перші місяці окупації українських територій німецькими військами. Документи дають можливість порівняти візію майбутнього України у планах Німеччини та українських політичних груп. Збірник позбавлений будь-якої дискримінаційної селекції, а до уваги бралися найголовніші документи. Варто зазначити, що німці реєстрували лише те, що

насправді відбувалося, тому їх матеріали відображають реальний стан речей. Передусім, документи стосуються політичного аспекту нацистської окупації та детально з'ясовують політику гітлерівської Німеччини щодо України. В цій книзі матеріали впорядковані у хронологічній послідовності, в окремих розділах – підібрані тематично.

Другий том складається з документів 1941–1942 рр. [5], що дає змогу сучасним українським історикам більш точно відтворити плани Третього Рейху щодо України та реконструювати оформлення режиму «нового порядку» на окупованих територіях. Наявна у збірнику джерельна база дозволяє зробити порівняльний аналіз планів вищого нацистського керівництва щодо українських земель та їх реалізацію. В даному збірнику німецьких архівних документів використані недоступні або маловідомі для багатьох українських вчених матеріали з Федерального архіву Федеративної Республіки Німеччина (ФРН), Федерального військового архіву ФРН, Політичного архіву міністерства закордонних справ ФРН, Інституту сучасної історії в Мюнхені, Архіву ім. С. Бандери в Лондоні, а також з приватного архіву укладача.

Значну увагу упорядник збірника – Володимир Косик, акцентував на підбірці документів які б спростовували популярні радянські міфи про те, що українські націоналісти служили Німеччині, провадили колабораціоністську «фашистську» політику. Документи, що опубліковані в цих збірниках демонструють двофронтну боротьбу українських національних сил які представляла ОУН та особливості бачення українськими націоналістами майбутнього Української держави. Цей аспект є надзвичайно важливим, адже, як говорив сам автор: «фальшивими аргументами Москва намагалась ширити ненависть серед населення до Українського Визвольного Руху, до ОУН і УПА. З допомогою закордонних компартій та проросійських кіл Москва поширила ці міфи і на західні держави» [5, с. 7].

У збірнику документів «Архіви окупації. 1941–1944», упорядником якого є Н. Маковська [1] вперше представлено інформацію про так звані «окупаційні фонди» державних архівів України, що понад півстоліття були засекреченими й

недоступними для дослідників. Інформація цього збірника допомагає розкриттю маловідомих сторінок історії України 1941–1944 рр. у контексті загальнолюдської трагедії найжорстокішої зі світових воєн, що є важливим також з погляду міжнародного співробітництва в гуманітарній сфері та попередженню загрози тоталітаризму, поширенню взаєморозуміння між народами світу. На сторінках видання наочно і з документальною точністю продемонстровано «обличчя» війни й окупації (боротьба, побут, розруха, голокост). Книга сприяє розширенню джерельної бази дослідження історії початкового етапу Другої світової війни на українських землях, відкриває нові можливості для глибшого і детальнішого вивчення оформлення нацистської окупаційної політики.

Таким чином, аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми засвідчує, що питання місця і ролі України в геополітичних планах напередодні Другої світової війни достатньо репрезентовано різними видами документів та матеріалів. Основну групу джерел, опрацьованих у ході наукового дослідження, склали опубліковані архівні документи, частина яких є маловідомою та лише останнім часом вводиться до наукового обігу. Однак, відсутність комплексних досліджень не дає можливості повністю висвітлити вплив тогочасної міжнародної політики на плани іноземних держав щодо України. Важливими для написання тексту магістерської роботи були тогочасна періодика, збірники опублікованих документів й матеріалів, мемуарна література. Все це у комплексі дозволило ґрунтовно розкрити означену проблему.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНТЕРЕСУ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ З БОКУ ДЕРЖАВ ГІТЛЕРІВСЬКОГО БЛОКУ

2.1. Україна в геополітичних планах Третього Рейху

Українське питання напередодні Другої світової війни було досить складним і впливало на долю щонайменше чотирьох держав, до складу яких входили українські етнічні землі у міжвоєнний період. З приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістичної партії «українська проблема» набула нового звучання та задекларувала один з основних векторів зовнішньої політики Третього Рейху.

Партійне керівництво Німеччини проголосило основну мету нацизму: об'єднання усіх німців в єдиній державі та завоювання життєвого простору для майбутніх поколінь. З цього приводу лідер націонал-соціалістів говорив: «Політичне керівництво Німецького Рейху повинне спрямувати свої зусилля виключно для досягнення цієї мети. Не слід робити жодних політичних кроків, щоб здійснювати інші цілі, крім цієї, не слід також провадити будь-які заходи, що не ведуть до досягнення поставленої мети. Треба ясно розуміти, що цієї мети можна досягнути тільки шляхом війни» [5, с. 101]. Водночас він вказував, проти кого буде спрямоване вістря майбутньої експансії: «Якщо ми сьогодні говоримо про нові землі в Європі, то насамперед ми можемо мати на думці Росію та підвладні їй прикордонні держави» [4, с. 79]. Тобто складовою частиною німецької імперії мала стати територія України. Однак, через реанімацію військової промисловості та відсутність потужних збройних сил, плани щодо створення нацистської об'єднаної держави переносилися на майбутнє.

Українське питання знову виходить на перший план на нараді керівників гітлерівської партії навесні 1933 р. Прихильники націонал-соціалістичної доктрини прагнули завдяки «українській проблемі» здійснити тиск на Польщу, Чехословаччину, Румунію з метою перетворення їх на німецьких сателітів та плацдарм для майбутнього наступу проти Радянського Союзу. Так, окремі польські кола були готові віддати Третьому Рейху «коридор» і Верхню Сілезію

за умови, що Берлін задовольнить давні претензії поляків на Білорусь та Радянську Україну [40, с. 157]. Проте слід зазначити, що реалізувати на практиці попередні домовленості щодо спільної війни проти Радянського Союзу не вдалося.

В черговий раз «українська проблема» потрапила до порядку денного політики Третього Рейху під час «Чехословацької кризи». Українське Закарпаття, яке у міжвоєнні роки перебувало у складі Чехословацької Республіки, стало об'єктом зазіхань Німеччини, Угорщини, Радянського Союзу та Польщі. Дедалі гострішим питання українського Закарпаття постало після Мюнхенської конференції, де було вирішено долю Судетської області, а згодом проголошено гасло: «Чехословаччина має зникнути з політичної карти світу». В контексті претензій провідних держав щодо даної території, 8 жовтня 1939 р. Закарпаття було проголошене автономією в складі Чехословацької Республіки, дещо пізніше – празький уряд оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох державотворчих суб'єктів – Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі (Карпатської України) [12, с. 53].

Восени 1938 р. німецьке керівництво схилилося до думки залишити Карпатську Україну як незалежну державу або для уникнення встановлення спільного польсько-угорського кордону приєднати її до Словаччини [9, с. 31]. Керівники націонал-соціалістичної партії побоювалися, що поява даного кордону призведе до створення між Варшавою та Будапештом антинімецького військового союзу.

Однак все ж таки, після проголошення Карпатської України українська карта стає козирем в руках Третього Рейху, що використовує її як засіб тиску й шантажу як на союзників, так і на противників. В грудні 1938 р. українське питання активно розробляється німецьким командуванням та займає одне з провідних місць в політиці тогочасної Німецької держави. Французький посол в Берліні зазначав: «Дослідницький центр Розенберга, відомство Геббельса... ретельно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається ... вже встановлено – створити Велику Україну ... проведення у Польщі, Румунії та СРСР пропаганди

за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна» [3, с. 139].

Варто зауважити, що практично вся європейська дипломатія була переконана про плани нацистського лідера перетворити Карпатську Україну на плацдарм для нападу на Радянський Союз. Від тактики зацікавленого нейтралітету Німеччина переходить до зближення та демонстративної підтримки даної території. Проте вже на початку 1939 р. радник німецького посольства у Варшаві заявляв, що А. Гітлер не має наміру перетворювати Карпатську Україну на зародок майбутньої української державності, а міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек стверджував, що Третій Рейх втратив інтерес до українського питання [8, с. 42].

Аналогічну думку висловлював і фюрер: «У світовій пресі Німеччині намагаються приписати якісь наміри щодо України, однак у цьому відношенні Польща не повинна нічого остерігатися, бо Німеччина не має жодних інтересів по той бік Карпат і їй байдуже, що там роблять країни, зацікавлені в тих областях» [3, с. 147].

Навесні 1939 р. нацистський лідер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупував Моравію та Богемію, дозволив угорським військам увійти в Карпатську Україну. Такими діями Німеччина залучила до антикомінтернівського пакту Угорщину, на деякий час нейтралізувала Польщу та створила передумови для подальшого зближення з Радянським Союзом.

Відмовляючись від ідеї створення «Великої України» нацисти міцно тримали в руках «українську карту». А. Гітлер віддав таємний указ готуватися до нападу на Польщу. В таких обставинах, українське питання знову набувало значущості: передбачалося використання українців як каталізатора для нової війни [29, с. 74]. Військова розвідка Німеччини планувала розширити співпрацю з ОУН та її представниками в Галичині та на Волині. І використати антипольські настрої українців у своїх загарбницьких цілях.

Незважаючи на небезпеку, яку несла в собі актуалізація українського питання для Польщі в планах гітлерівської Німеччини, вона не захотіла йти на територіальні поступки Берліну. Притримуючись позиції про неприпустимість військового союзу з Німеччиною чи Радянським Союзом, II Річ Посполита відкинула німецькі пропозиції щодо будь-яких спільних військових об'єднань. Більшість дослідників вважає, що Польща до кінця не усвідомлювала свою роль у планах Третього Рейху, а єдиним предметом розходжень з Німеччиною, на думку польських урядовців, було питання Данцигу [33, с. 81].

Міжнародна ситуація в квітні 1939 р. складалася не на користь Німеччини. Великобританія та Франція поступово усвідомлювали німецьку загрозу та необхідність відсічі агресивним намірам фюрера. Якщо раніше Захід сподівався, що методом «розв'язаних рук на Сході» спрямує вістря нацистського експансіонізму на Радянський Союз, то після окупації Чехії, дані надії почали втрачати свій сенс. Повноважний представник СРСР у Франції Я. Суріц інформував Москву: «Незважаючи на те, що останні німецькі захоплення відбулися у Східній Європі і ще більше наблизили Німеччину до наших кордонів, версія про «східний» або, точніше, радянський напрям агресії поступово поступається місцем упевненості, що наступний удар Німеччина готує проти Заходу» [41, с.206].

Перші позитивні сигнали Третього Рейху до Москви було надіслано в січні 1939 р. Вище партійне керівництво продемонструвало Кремлю зміну своїх пріоритетів та натякнуло на можливість порозуміння. Детально окресливши проблему, що стояла на перепоні німецько-радянського зближення, А. Гітлер очікував відповіді від лідера більшовиків. Враховуючи можливість німецько-польської війни, нацистське керівництво вважало за необхідне приготуватися до співпраці у сфері української пропаганди, принаймні на ідеологічному та кадровому відтинку [96, с. 92].

Більшість дослідників припускає, що наприкінці квітня Й. Сталін уже мав повну інформацію про наміри Гітлера розв'язати «польську проблему» військовим шляхом. Дана ситуація створювала загрозу для Радянського Союзу

бути втягнутим у велику війну і «нічого з того не мати». Тому досягнення угоди з нацистською Німеччиною стало пріоритетним завданням радянської зовнішньої політики [23, с. 149]. Українське питання, яке до кінця квітня розглядалось в Берліні в контексті розгрому Польщі, на початку травня та й в наступні місяці 1939 р. стало предметом торгів з Радянським Союзом.

Дізнавшись про плани Німеччини розгромити Польщу, активізує свої політичні сили французька та британська дипломатія. Вони звертаються до Кремля з пропозицією розпочати переговори щодо можливого підписання договору про двосторонню взаємодопомогу. Зі свого боку нацистська Німеччина вирішує в черговий раз розіграти «українську карту». Міністр закордонних справ Третього Рейху Й. Ріббентроп повідомляв: «Українська акція в Польщі не відбудеться, якщо не буде повністю усунена небезпека нападу з боку СРСР» [104, с. 25].

Плануючи війну проти Польщі, німецькі націонал-соціалісти доклали всіх можливих зусиль для того щоб конфлікт із II Річчю Посполитою був викликаний українським повстанням в Галичині та на Волині. Такими діями вище партійне керівництво Німеччини натякало Радянському Союзу про можливість «взяти під свою опіку» західних українців, у випадку укладення угоди Москви з Великою Британією та Францією.

Водночас, прагнучи досягнути необхідної домовленості нацисти обіцяли, що всі проблеми між Балтійським та Чорним морем будуть вирішуватися Берліном спільно з Москвою, а під управління Радянського Союзу перейдуть території Західної України та Західної Білорусії. Партійні діячі більшовицької держави стверджували: «Німці зараз готові на такі поступки, які півроку тому були абсолютно неможливі. Відмова від Прибалтики, Бессарабії, Східної Польщі, не говорячи вже від України, – це мінімум, на який пішли б німці без довгих розмов» [35, с. 77].

Завершальним етапом, підсумком переговорів між Німеччиною та Радянським Союзом стало підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад або більш відомого як пакт Молотова-Ріббентропа. Дана угода укладалася терміном

на десять років з автоматичним продовженням ще на п'ять, якщо до того часу жодна з сторін його не денонсує [46, с. 48]. І Німеччина, і Радянський Союз зобов'язувалися утримуватися від будь-яких насильницьких дій у розв'язанні двосторонніх конфліктів, висловлювали готовність не підтримувати третіх держав у разі нападу на якусь із договірних сторін.

Ціна договору містилася в таємному протоколі, який розмежував сфери впливу сторін у Східній та Центральній Європі, грубо порушував суверенітет та територіальну цілісність низки незалежних держав: «У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії рік Нарев, Вісла і Сян. Питання збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави може бути остаточно з'ясоване лише в ході подальшого політичного розвитку... обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної ЗГОДИ» [7, с. 11]. Таким чином німецько-радянський договір про ненапад для обох сторін з самого початку мав лише одну мету – загарбання нових територій, поширення власної сфери впливу та своїх тоталітарних ідеологій на підкорені народи. Радянська пропаганда вкорінювала в свідомість своїх громадян, що договір з Німеччиною був життєво важливою необхідністю і сприяв збереженню миру. Десятиліттями ці постулати переписувались від шкільних підручників до солідних наукових монографій. Насправді цей договір мав лише одну мету – загарбати все більше території. І поки західні країни намагались економічно та політично тиснути на Німеччину, Радянський союз стояв спина до спини зі своїм новим союзником.

1 вересня 1939 р. німецькі війська порушили польський кордон та розпочали Другу світову війну. А 12 вересня 1939 р. вперше в ставці А. Гітлера обговорили план можливого створення на території Західної України «Незалежної Української Держави». В телеграмі Й. Ріббентропа В. Молотову в ультимативній формі заявлялося: «Якщо не буде розпочато російську інтервенцію, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... Без такої

інтервенції з боку Радянського Союзу (у східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав» [34, с. 31]. Недвоякі заяви німецького керівництва змусили Й. Сталіна, який якомога довше відтягував вступ СРСР у війну, діяти активно та розпочати так званий «визвольний похід».

Німеччина, прагнучи встановити беззаперечну гегемонію над усією Європою і стати наймогутнішою державою світу, дедалі вагомніше місце відводила Україні. Однак слід зазначити, що в даному питанні не було єдності між армійськими генералами Вермахту та нацистськими злочинними структурами СС. Перші допускали можливість певної автономії України в орбіті інтересів Німеччини. Керівники СС і СД розглядали українські землі як територію для масової колонізації «расовонеповноцінними людьми» [22, с. 29],

Переважна більшість нацистського керівництва планувала захопити, розділити та використовувати українські землі у своїх інтересах. Першим ідею поділу території СРСР висунув А. Розенберг, в основу якого поклав принцип «розділяй і володарюй». Німецький політик наголошував на тому, що Радянський Союз – це країна багатонаціональна, а його окремі країни відрізняються за рівнем соціально-економічного розвитку [44, с. 3]. У політичному плані СРСР тримався на силі каральних органів, а в регіонах, приєднаних напередодні війни, відчувалося «бродіння».

А. Розенберг у своєму «Меморандумі» запропонував поділити Радянський Союз на національні або географічні одиниці: Велика Росія з Москвою як центром; Естонія, Латвія і Литва; Білорусь з Мінськом або Смоленськом; Україна і Крим з центром у Києві; район Дону з Ростовом як столицею; Кавказ; Середня Азія або російський Туркестан. На відміну від А. Гітлера, в зовнішній політиці він дотримувався традиційних імперіалістичних поглядів. На Сході у майбутньому німецький політик передбачав новий баланс політичних сил, шукав такого варіанту їх розкладу, який би був найбільш вигідним для Німеччини та забезпечував її панування без кардинальних етнічних змін [28, с. 261].

На післявоєнний час А. Розенберг прогнозував необхідність підтримки нових адміністративних утворень Третього Рейху з метою їх протиставлення Росії. Особливі надії представник націонал-соціалістичної партії покладав на Україну: «Київ був головним центром держави варягів ... Після панування татар Київ довгий час протистояв Москві. Його національне життя ... було засноване на міцній традиції» [49, с. 242]. Виходячи з цього, він стверджував: «Політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті ... протистояти Москві й оберігати великонімецький життєвий простір на Сході» [48, с. 153]. Більшість дослідників вважає, що дана область згідно планів Німеччини мала б утворити потужну продовольчу та сировинну базу.

А. Розенберг неодноразово висловлювався, що до українських земель слід додати прикордонні смуги від російських областей (частини Курської та Воронезької), таким чином послабити Росію й водночас мати проти неї постійну перевагу. Територія Криму розглядалась як безпосередня частка України. А. Розенберг планував утворити ланцюг національних держав, залежних від Німеччини та ворожих до Росії, однією серед яких мала бути Україна [79, с. 53].

Автором іншої концепції східної політики був рейхсфюрер СС Г. Гімmlер. У своїй доповідній записці А. Гітлеру під назвою «Деякі міркування про поводження з місцевим населенням східних областей» він зазначав: «При поводженні з місцевим населенням ... нам доведеться визнати по можливості більше окремих народностей і встановити своє ставлення до них, ... поряд з поляками і євреями ми повинні подумати про українців, білорусів, лемків... Ми вкрай зацікавлені в тому, щоб не об'єднувати народи східних областей, а навпаки – дробити їх на дрібніші гілки і групи. Вже через кілька років, я гадаю, через 4-5 років, поняття «кошуби» приміром, повинно стати невідомим, оскільки на той час кошубська народність вже більше не існуватиме... Я сподіваюсь, що нам повністю вдасться ліквідувати поняття «євреї»... Деякий час буде потрібен для того, щоб на нашій території зникли такі народності, як

українці... Ще в більшій мірі це стосується поляків» [4, с. 223]. Тобто міркування Г. Гіммлера цілком «вписувались» в концепцію нацистської ідеології.

Варто зауважити, що Г. Гіммлер, як і А. Розенберг підкреслювали необхідність дезінтеграції Радянського Союзу. А. Гітлер в період 1940 – початку 1941 рр. ще не визначився щодо політики на Сході через зайнятість західним політичним вектором. У процесі розробки плану «Барбаросса» 18 грудня 1940 р. фюрер надав інструкції: «Всю територію Росії слід поділити на ряд держав із власними урядами, які готові укласти з нами угоди...» [83, с. 21].

Однак, питання про незалежність майбутньої української держави А. Гітлер не розглядав. Натомість, прийшовши до влади, фюрер постійно конкретизував і доповнював свої геополітичні плани, а їх реалізацію пов'язував з сільськогосподарським потенціалом України. Про мотиви дій А. Гітлера щодо українських земель промовисто свідчать його промови, зафіксовані у протокольних і щоденникових записах: «Якби ми мали у розпорядженні безмежні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби неосяжні плодоносні рівнини України знаходились у межах Німеччини, ми мали б усе» [5, с. 57]. В період польської кампанії лідер націонал-соціалістичної партії зазначав: «Мені потрібна Україна, щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни» [105, с. 148].

Вже під час війни на Сході А. Гітлер не раз висловлювався: «Ми з труднощами вириваємо у моря кілька метрів землі, ... тоді як на Україні безмежно родюча земля, ... і ця земля чекає на нас» (22 вересня 1941 р.); «Де ще існує регіон, в якому виплавляли б залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має величезні запаси марганцю... І, окрім того... олія, створення плантацій...» (13 жовтня 1941 р.) [67, с. 171]. Фюрер вважав, що в Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною, тобто здатною до створення самодостатньої економіки. Таким чином, він розглядав Україну не як етнічну

чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей для реалізації сільськогосподарських інтересів Німеччини.

Подібне бачення перспектив використання сільськогосподарського потенціалу України було притаманне й іншим керівникам Третього Рейху. Так, рейхскомісар східних територій А. Розенберг зухвало зазначав: «Завдання України полягає в тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент – сировиною» [4, с. 269]. Майбутній рейхскомісар України Е. Кох стверджував: «Україна мусить бути і буде тим, для чого вона призначена, згідно з розміщенням у сприятливих ґрунтових умовах, а саме – житницею Європи» [4, с. 275]. На одній з нарад вищого партійного керівництва Німеччини він цинічно заявляв: «Один центнер української пшениці важить для мене більше, ніж взагалі все українське питання» [93, с. 88]. Таким чином у вищому керівництві нацистської Німеччини все більше вкорінюється думка про завоювання, підкорення і експлуатацію українських територій. Прихильників створення блоку самостійних держав з колишніх народів СРСР перемагають прихильники тотальної експансії.

Ідеолог та послідовник німецького нацизму Й. Геббельс, пояснюючи економічну мету війни проти СРСР, писав: «Це ... війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері... війна за сировину...» [1, с. 71].

Вищими колами нацистської Німеччини, які ставили конкретні цілі щодо економічного пограбування східних територій, були розроблені «Директиви з керівництва економікою в окупованих областях» або «Зелена папка» Г. Герінга. Положення даного документу визначали особливості керівництва господарством захоплених областей СРСР і зводилися до наступного: «Негайне і цілком повне використання окупованих областей в інтересах військової економіки Німеччини, особливо в галузях продовольчого та нафтового господарств, має виняткове значення для подальшого ведення війни... Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – головна економічна мета кампанії... Першим завданням є якнайшвидше здійснення забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ,

щоб таким чином «полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт...» [41, с. 304].

Вже в ході війни положення «Зеленої папки» Г. Герінга були деталізовані, а окремі з них присвячені Україні («Коричнева папка»). Згідно документу на українських землях передбачалося проведення деіндустріалізації великих промислових центрів, тобто, українська промисловість підлягала знищенню. Крім того, нацистський окупаційний режим завдав величезної шкоди економіці українських територій, зокрема матеріальній базі культурно-освітньої системи та легкої промисловості. Однією з головних причин занепаду господарського та культурного життя на окупованих територіях була нацистська ідеологія згідно з якою підкореним народам освіта вважалась не потрібною, навіть шкідливою. В існуючих за нацистської окупації школах учні повинні були обов'язково вивчати німецьку мову та отримувати мінімум знань потрібних для некваліфікованої праці. Загалом нацисти систематично руйнували мережу освіти, типовим було явище перетворення шкіл та інших освітніх установ у госпіталі, тюрми, канцелярії, штаби, табори, конюшні, бані. Також потрібно враховувати той факт, що у вцілілих школах майже не збереглось меблів, навчального обладнання, підручників, не було шкільного приладдя.

У планах нацистів було залишити важку та видобувну промисловість, підприємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту та первинної переробки сільськогосподарської сировини. Одне з основних завдань німецького керівництва по реалізації політики продовольчого постачання армії із зайнятих східних областей, насамперед України, зводилося до здобуття надлишків сільськогосподарської продукції – особливо зерна та масляного насіння.

Слід зазначити, що у «Коричневій папці» містилися положення про методи та засоби перетворення України на аграрно-сировинний придаток Третього Рейху: «1. Посівні площі потрібних надлишків врожаю, особливо зернових та масляних, повинні бути збільшені; 2. Врожайність повинна бути

підвищена; 3. Розведення худоби повинно збігатися із залишками рослинної продукції; 5. Кінцевою метою є відновлення та розвиток спеціальних галузей господарства відповідно до вимог німецького сільського господарства» [24, с. 51]. Твердження про те, що Україні відводилося важливе місце у вищенаведених економічних планах нацистської Німеччини знаходимо в інструкціях Е. Коха: «Мета нашої роботи полягає, по-перше, в одержанні для Райху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни...» [51, с. 247].

Таким чином, завоювання території українських земель стало частиною амбіційних, великодержавних планів нацистської Німеччини, а розігрування «української карти» невід'ємною складовою східного вектору зовнішньої політики. Відведення важливого місця сільськогосподарському потенціалу України зумовлювалося нестачею сільськогосподарської продукції та потребами німецького населення у продовольстві. Стосовно місцевого населення то численні народи СРСР не залежно від національностей оголошувались людьми «другого сорту». Національний та культурний розвиток підкорених народів опинився під забороною. Передвоєнні дискусії стосовно долі українських територій, і можливості створення української держави, хоч і маріонеткової, змінились цілком загарбницькою риторикою.

2.2. Румунське бачення «українського питання»

Однією з держав сателітів гітлерівської Німеччини, яка у вказаний історичний проміжок часу цікавилася переглядом кордонів України та перерозподілом її природних, земельних і промислових ресурсів, була Румунія. Насамперед, в планах румунського керівництва фігурували бессарабські, буковинські та закарпатські землі.

Слід зазначити, що існування Карпатської України, з одного боку, цілком влаштовувало Румунію, оскільки певною мірою обмежувало інтереси

Угорщини, зміцнення якої було непотрібним для офіційного Бухареста. Румунський уряд не бажав, щоб Угорщина анексувала Карпатську Україну, адже в прикордонній з нею смузі проживало близько 400 тисяч українців Румунії. Крім того, дана держава була союзницею Чехословаччини в рамках Малої Антанти, а через Закарпаття проходила єдина залізнична колія, що з'єднувала ці дві країни. З іншого боку, Румунія побоювалась, що Карпатська Україна, потрапивши під вплив Німеччини, може стати зародком Великої України, до якої німці приєднують і їхні українські землі [58, с. 237].

Цією ситуацією намагалася скористатися Польща. Її інтерес полягав у тому, щоб добитися прихильності румунського керівництва щодо питання встановлення польсько-угорського кордону. Візит міністра іноземних справ Польщі Ю. Бека у Бухарест в жовтні 1938 р. не приніс бажаних результатів. Під час переговорів польський посадовець запропонував вступити у блок держав під назвою «третя Європа», висловився за включення до складу Румунії окремих районів Закарпаття з румунським населенням та вимагав від румунського уряду згоди на окупацію Карпатської України Угорщиною. Крім цього, польський міністр іноземних справ гарантував недоторканість угорсько-румунських кордонів і висловлювався за спільні дії проти можливої агресії СРСР [92, с. 52].

Натомість, король Румунії Кароль II, побоюючись викликати негативну реакцію Німеччини, виступив проти поділу й окупації Карпатської України. Хоча велика кількість дослідників вважає, що в країні існували певні політичні сили, яким імпонувала ідея збільшення своєї території за рахунок східних районів українського Закарпаття [65, с. 127]. Однак, у питанні Карпатської України Польща та Румунія не дійшли до спільного рішення, що призвело до певного послаблення двосторонніх відносин між цими державами.

26 листопада 1938 р. в засобах масової інформації з'являється польсько-радянське комюніке, що ще більше посилює відчуження між Румунією та Польщею. Румунське керівництво з незрозумілістю віднеслося до того, що польська сторона не проінформувала їх про переговори з Радянським Союзом.

Варто зауважити, що крім підтримки Карпатської України на міжнародній арені, офіційний Будапешт допомагав їй і матеріально. На початку листопада 1938р. румунський уряд надіслав в українську автономію кукурудзу та інші продукти харчування [62, с. 255].

Погіршення стосунків Румунії з Польщею та невизначене міжнародне становище Чехословаччини на фоні агресивних прагнень Угорщини анексувати усе Закарпаття, штовхали Бухарест на встановлення контактів з нацистською Німеччиною. Реалізуючи політичні плани держави румунський партійний діяч Г. Братіану заявив Е. Вейцзекеру, що Румунія прагне встановити більш тісні стосунки з Третім Рейхом, а тому зацікавлена у збереженні «закарпатського коридору». В свою чергу, нацистський представник у даному питанні запевнив, що Німеччина не змінила свого негативного погляду щодо ревізіоністських прагнень угорського уряду [81, с. 76]. Така заява була зроблена напередодні німецько-румунської зустрічі та мала на меті створити для неї відповідний політичний фон.

24 листопада 1938 р. під час переговорів з А. Гітлером у Берхтесгадені, румунський король Кароль II висловив свій інтерес у збереженні української автономії, таким чином прагнучи мати незалежні від Угорщини комунікації. Під час зустрічі, А. Гітлер не дав чіткої відповіді на запитання румунської сторони щодо німецьких планів у питанні Карпатської України. У розмові з рехсміністром Третього Рейху Г. Герінгом румунський король неодноразово запитував про німецьке ставлення до України в разі її звільнення від більшовицького режиму Москви і перетворення на самостійну державу. Кароля II турбувало питання про те, чи німецькі плани створення Великої України будуть стосуватися українських земель у складі Румунії [63, с. 111].

Водночас, румунський король висловлював своє негативне ставлення до створення спільного польсько-угорського кордону. У відповідь німецький фельдмаршал стверджував, що Берлін підтримуватиме український визвольний рух у будь-який спосіб.

Варто зазначити, що на жодне питання, поставлене румунською стороною, нацисти не дали чіткої відповіді. Як наслідок, з кінця 1938 р. Румунія, з ініціативи новопризначеного міністра закордонних справ Г. Гафенку повертається до політики зближення з Польщею та нормалізації стосунків з Угорщиною. Слід стверджувати, що Бухарест переглянув свою позицію щодо карпато-українського питання [65, с. 131].

Дослідники даного періоду вважають, що окремі польські архівні матеріали дають можливість прослідкувати позицію офіційного Бухареста та різних політичних течій Румунії у питаннях надання українцям автономії у складі Польщі. Зокрема, це простежується у засобах масової інформації. Майже всі без винятку газети та журнали румунської преси, розповідаючи про вимогу послів щодо автономії для українських земель у польському Сеймі, вказували на Німеччину як джерело неспокою на українських землях Польщі [100, с. 116].

Досить часто румунські газети пов'язували питання української автономії у Польщі зі справою Клайпеди та італійським ревізіонізмом. В одному з періодичних видань була опублікована стаття «Що означає і чим є Україна», де автор називає українські землі степами, що колонізовані поляками наприкінці XVI ст. Ототожнення сучасної України з Давньоруською державою Київською Руссю вважає історичною фальсифікацією. Говорячи про джерела автономного українського руху в Польщі, він стверджує: «У гру входять нові сили ... ті, кому потрібна зміна статус-кво у Східній Європі. Це є причиною, через яку українська справа так несподівано актуалізувалась» [38, с. 209].

У звіті радника польського посольства в Бухаресті А. Понінського до Варшави зазначалося, що в жодній румунській газеті не вказувалося про загрозу української небезпеки для самої Румунії, а існування 800 тисяч українців у Буковині та Бессарабії журналістами повністю ігнорувалося.

Новий міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку зайняв нейтральну позицію у справі приєднання Карпатської України до Угорщини [76, с. 142]. В першу чергу він прагнув при можливості щось здобути для Румунії. В даний період в румунській пресі стали друкувати численні матеріали, в яких

містилися територіальні претензії держави на окремі села Карпатської України, де проживали румуни. Водночас, Румунія зазіхала на територію, через яку проходила залізнична колія Марамош–Коломия [64, с. 25]. Такі пропозиції були неприйнятними для політичних амбіцій Будапешту, де ні з ким не збиралися ділитися майбутньою «здобиччю» і прагнули повернути втрачене Семиграддя.

Румунський політик Г. Гафенку звертався до Берліна з пропозицією стати останньому посередником між Румунією та Угорщиною в даній справі. Однак, в той час Німеччина не захотіла брати на себе роль арбітра. А починаючи з січня 1939 р. радник польського посольства у Бухаресті повідомляв Варшаву, що українська проблема зникла зі сфери зацікавлення преси, яка ще тиждень тому вважала її як таку, що зачіпає румунські інтереси [25, с. 114].

Переважна більшість дослідників вважає, що різка зміна румунської позиції була спричинена наступними факторами: звісткою про надання Закарпаттю урядової назви «Карпатська Україна» та зростанням українського національного руху на Буковині і Бессарабії. Міністр закордонних справ Г. Гафенку заявив німецькому послові у Бухаресті, що Румунія готова переглянути свою позицію щодо цієї частини українських земель лише тоді, коли нацистський уряд почав поступово відходити від ідеї самостійності Карпатської України. Під час особистої зустрічі керівників обох держав було заявлено, що для Бухареста не існує більше проблеми «Карпато-України» і Румунія не має жодного інтересу щодо цієї території [61, с. 93].

У руслі політики налагодження більш тісних стосунків із Польщею Румунія приєдналася до польсько-угорської економічної блокади Карпатської України, припинивши поставки зерна у країну. Оцінюючи міжнародну ситуацію, румунське керівництво дійшло до висновку, що бажання Румунії зберегти Карпатську Україну не знаходить підтримки серед країн Центрально-Східної Європи.

В березні 1939 р. відбувся офіційний візит Г. Гафенку до Варшави, результатом якого стало тісне співробітництво між Польщею, Румунією та Угорщиною. У своїй заяві для преси румунський міністр закордонних справ

підкреслив спільність поглядів із Польщею у питанні Карпатської України. Під час угорської інтервенції в Карпатську Україну польське міністерство зовнішніх справ задоволено відзначало, що румунські газети обмежились поданням уривків закордонних інформаційних агентств, не друкуючи на цю тему жодних власних коментарів чи статей [10, с. 59]. Крім цього Румунія надала Угорщині українських січовиків, які після кровопролитних боїв відступили на її територію.

Румунський уряд виступав проти передачі Карпатської України Угорщині, а події на даній території знайшли співчуття і серед румунських українців. Слід зауважити, що Бухарест найбільше хвилювала перспектива посилення Угорщини. Адже Закарпаття транспортними шляхами з'єднувало її територію з Центральною Європою.

Позиція Румунії стосовно українського питання серйозно похитнулася після підписання радянсько-німецького Пакту про ненапад. Інтерес Радянського Союзу до Бессарабії та Північної Буковини не зустрічав протидії нацистської Німеччини, незважаючи на те, що даний регіон входив до «сфери впливу» сателіта Румунії. Будучи задіяними на Західному фронті, німецьким військам не залишалося нічого іншого, як погодитися із намірами Москви невідкладно розв'язати «бессарабське питання» та не чинити опору претензіям більшовиків на Північну Буковину [97, с. 173].

Радянський Союз, в свою чергу, в ультимативній формі зажадав від Румунії негайного звільнення означених територій. Міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп заявляв румунському керівництву: «Вам наказується негайно відвідати міністра закордонних справ і повідомити таке: радянський уряд інформував нас про те, що він вимагає від румунського уряду передання СРСР Бессарабії і північної частини Буковини. Щоб уникнути війни між Румунією та Радянським Союзом, ми можемо лише поради румунському урядові поступитися вимогам радянського уряду» [33, с. 64].

Бухарест прийняв радянський ультиматум, а вже 28 червня 1940 р. Червона армія перейшла р. Дністер. Згідно порад Третього Рейху румунські

війська розпочинають організований відступ. Внаслідок даної акції до Української Радянської Соціалістичної Республіки було приєднано Північну Буковину, яка разом з Хотинським повітом стала Чернівецькою областю, а також південні повіти Бессарабії, перетворені на Ізмаїльську область.

Питання про місце України у політиці Румунії, а саме її історичне право володіти Півднем України від Буковини до Одеси, знову з'являється на міжнародній арені під час розробки нацистами планів колонізації українських земель. 22 червня 1941 р., з віроломним нападом Німеччини на СРСР, союзниця гітлерівців Румунія повертається до давньої проблеми повернення своїх колишніх володінь в Україні [51, с. 248]. За участь у війні проти Радянського Союзу лідер націонал-соціалістичної партії А. Гітлер задовольнив територіальні претензії союзника. Була утворена нова румунська провінція під назвою «Трансністрія», до якої входили Одеська, південні райони Вінницької і західні райони Миколаївської областей [84, с. 128]. До складу Румунії також включили Чернівецьку та Ізмаїльську області. Для управління переданими українськими землями було створено 3 губернаторства: «Бессарабія» (до якого увійшла Ізмаїльська область УРСР), «Буковина» (територія Чернівецької області) та «Трансністрія». Згідно німецько-румунських домовленостей остання отримала лише нацистський мандат на здійснення «тимчасової адміністрації» та економічної експлуатації територій між Дністром та Бугом.

Варто зауважити, що румунське керівництво неодноразово зверталось до Німеччини з проханням обмежити розміри решти українських земель, «щоб не створювати великого слов'янського регіону на румунському кордоні ... адже майбутня українська держава з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави» [50, с. 501].

Натомість, румунський посол особливу увагу звертав на виділення території Галичини в окрему адміністративну одиницю Німеччини, через яку можна було б у майбутньому мати «прямий зв'язок між Німеччиною та Румунією» [15, с. 147].

Таким чином, експансіоністські плани довоєнної Румунії стосовно України були пов'язані з політикою гітлерівської Німеччини. А геополітичні фактори зацікавлення прикордонними українськими територіями впливали з небажання зміцнення позицій Угорщини в цьому регіоні та утворення «Великої України», до якої німці захотіли б приєднати й етнічні землі Румунії.

2.3. Позиція Угорщини щодо українських земель напередодні та на початковому етапі Другої світової війни

В центрі уваги Угорщини, яка спиралася на підтримку Німеччини, напередодні Другої світової війни перебував Карпатський регіон та Галичина. На думку угорської політичної еліти, ці землі мали знаходитися у складі Угорщини та Польщі, оскільки саме ці країни є вічними та єдиними захисниками європейської цивілізації й християнства проти варварів на Сході. Слід зазначити, що на початковій стадії перегляду кордонів дії Угорщини були в певній мірі зрозумілими. Однак, через деякий час гору взяли загарбницькі амбіції, які мало в чому відрізнялися від політики фундаторів Версальської системи мирних договорів.

Про важливість української проблеми в політиці цієї держави дізнаємося із записів угорських урядовців: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього ми готові піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки» [13, с. 87].

Реалізацію великодержавних прагнень угорської влади пов'язують з формуванням першого автономного уряду Підкарпатської Русі, який очолив лідер русофільського напрямку в краї А. Бродій. Велика кількість дослідників вважає дану постать досить неоднозначною. Так, в інтерв'ю А. Бродія з представником львівської газети «Діло» стверджувалося наступне: «В чому полягають труднощі у питанні устійнення кордонів з Мадярщиною? Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати

Ужгород, Мукачів, Севлюці, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна. А коли б з волі великодержав так прийшло би до плебісциту і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами – то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна – думаємо, що такий вислів малоправдоподібний» [16, с. 81].

Натомість, офіційно було з'ясовано, що А. Бродій орієнтувався та тривалий час працював на Угорщину; його кодове шпигунське прізвисько – «Берталон». 26 жовтня 1938 р. на сторінках «Бюлетеня пресової Служби Карпатської України» повідомлялося, що «у Бродія знайшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей» [93, с. 105]. Доказом такого твердження є і той факт, що після реалізації окупаційних планів щодо Закарпаття угорськими військами, він представляв даний регіон в угорському парламенті.

Внаслідок суспільно-політичних обставин, Закарпаття, що знаходилося в центрі Європи, незмінно входило до сфери інтересів різних європейських держав. Тому, на перших порах А. Гітлер не давав згоди на відкриту інтервенцію Угорщини, а її уряд обмежився засиланням терористичних груп. 1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив М. Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. Разом з І. Геяшем останній створив «гвардію обідранців» у складі 600 чоловік. У своєму щоденнику від 4 жовтня 1938 р. М. Козма зазначав: «ведення малої війни слід доручити офіцеру-кавалеристу або колишньому отаману розбійницької ватаги, оскільки таким шляхом вони добували собі хліб і, природно, розбираються в цій справі краще кого б то не було» [3, с. 69].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського міститься наступний запис: «Вчорашнього дня, ранком о 4-й годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля Станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на

потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси» [1, с. 88]. Аналогічної точки зору дотримуються й інші дослідники даного питання: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рендьош Гарди» приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Міклоша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну» [12, с. 57]. Окремі українські вчені вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття ще раніше, 5 жовтня 1938 р.

В середині жовтня 1938 р. ці особи вдруге були зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мукачева, а 21 жовтня 1938 р. – біля Волівця. Подібні події мали місце і в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожову службу напала група угорських терористів на чолі з І. Калмаром.

В центрі уваги світової спільноти Карпатський регіон перебував і під час Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., що мав за мету визначити кордони між Чехословаччиною та Угорщиною. Згідно прийнятих рішень, існування спільного польсько-угорського кордону заперечувалося. Водночас, до Угорщини переходили міста Ужгород, Мукачево, Берегово.

Делегація Карпатської України оскаржила рішення арбітрів, зазначаючи у своїй декларації: «Стверджуємо, що відання Мадьярщині Ужгороду і Мукачева з українськими околицями, а також інших українських сіл по других округах не відповідає етнографічним принципам, що лягли в основу політики, яка мала започаткуватися по Мюнхенській конференції. Декларація стверджує, що це рішення противиться справедливим інтересам Карпатської України» [26, с. 39].

Від імені українського уряду до закарпатців в США з історичною телеграмою звернувся і А. Волошин: «Ми, уряд, Карпатської України, звертаємось до Вас, наші брати за океаном із зазивом заманіфестувати свою солідарність з нами в сьогоднішню вирішальну хвилину. Втрата Ужгорода і

Мукачева, що є зраженням живого тіла нашої Батьківщини, не захитає нашого твердого рішення сповнити велике історичне завдання. Реальна поміч урядові Карпатської України з Вашого боку, наші брати за океаном, докаже про розуміння Вами ваги хвилини» [66, с. 211].

Слід зазначити, що за рішеннями Першого Віденського арбітражу Угорщина анексувала найбагатшу в економічному відношенні та стратегічно важливу південну частину Підкарпатської Русі. Закарпаття втратило понад 12 відсотків своєї території (1523 квадратних кілометрів), на якій знаходилися 97 населених пунктів та проживало 175 тисяч чоловік, серед них – понад 33 тисячі українців.

За національним складом до Угорської держави було приєднано 16 466 (10,02 %) чехів і словаків, 33 435 (20,34 %) руських, 4 534 (2,76 %) німців, 83 578 (50,85 %) угорців, 81 (0,05 %) поляків, 25 427 (15,47 %) євреїв та інших національностей 849 (0,5 %). За родом занять процентне відношення населення даного регіону було наступним: 78 146 (45,11 %) землеробів та працівників лісового господарства, 31 350 (18,10 %) працівників промисловості, ремісників, 17 658 (10,11 %) працівників торгівлі та фінансових органів, 7 177 (4,14 %) працівників транспорту, 19 754 (11,40 %) працівників цивільної служби, вільних та солдат, 19 148 (11,06 %) інших [24, с. 63]. Варто зауважити, що до Угорщини відійшла основна частина інтелігенції – разом з вільними та військом (11,4 %), у той час, коли на Підкарпатській Русі кількість таких людей становила 3,26 %.

Більшість дослідників з цього питання дійшли висновку, що з господарського боку це була важка втрата для автономного краю. Нерівно проведений кордон перервав пряме залізничне сполучення з Чехословаччиною та відрізав від території 1 523 квадратних кілометрів. Українські землі, які споконвічно прагнули до об'єднання в єдине ціле були розділені новою адміністративно-територіальною лінією. Цікавим є той факт, що державний кордон, згідно постанов Віденського арбітражу, був проведений через місто Ужгород, а частина його території залишалась у складі Підкарпатської Русі.

З листопада 1938 р., перебуваючи у Відні, А. Волошин виступив із зверненням до української спільноти всього світу, передавши «Українській пресовій службі» для розповсюдження закликає, де вперше вжив назву Карпатська Україна [71, с. 109]. Тим часом, на підставі рішень Віденського арбітражу на анексованих землях – територія Ужгорода, Мукачеве і Берегове – створювалася жупа, яку очолив А. Корлать. шкільним інспектором став П. Рац.

Відповідно до рішень Віденського арбітражу евакуація державних установ і майна з території, що передавалася Угорщині, повинна була розпочатися 5 та закінчитися 10 листопада 1938 р. В першу чергу до даної держави відходили Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури та Вілок. Останніми до Угорщини відійшли Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Ремети, Виш та Чорний Ардів. Остаточне встановлення нових кордонів доручалося змішаній чехословацько-угорській комісії [1, с. 42].

На думку переважної більшості дослідників, на чехословацький уряд покладалася обов'язок потурбуватися про те, щоб у приєднаних до Угорщини районах на місці залишилося усе обладнання, сировина та припаси харчів. Крім того зазначалося, що там, де умови не дали можливості встановити кордони по етнографічній лінії, там були зважені інтереси обох сторін.

Віденський арбітраж став реальним успіхом угорської ревізійної політики, хоча лише частково задовольнив її інтереси. Він відвернув можливість чехословацько-угорського збройного конфлікту, що міг прискорити розв'язання Другої світової війни. Водночас, рішення Віденського арбітражу прив'язували Угорщину до держав Осі [68, с. 575]. Політика Будапешту почала відверто наступати на гітлерівську тезу «етнічного принципу» та проголосила ідею «святостефанської корони», згідно з якою Карпати – це частина Угорщини.

Остаточна доля Закарпаття була вирішена згодою нацистської Німеччини на приєднання краю до Угорщини. У листі мадярського регента М. Хорті від 15

березня 1939 р. висловлювалася щира вдячність канцлеру Третього Рейху А. Гітлеру за те, що вирішення проблемних питань Німеччини співпали з історичними мріями угорців. За це, лідера націонал-соціалістичної партії на 50-річчя з дня його народження 20 квітня 1939 р. було нагороджено найвищою відзнакою Угорщини.

Окупація Карпатської України Угорщиною розпочалася 15 березня 1939 р., в день проголошення її незалежності, і завершилася через три тижні. До даної операції було залучено 150 тисяч мадярських військ, жандармських, поліцейських та диверсійно-розвідувальних груп [60, с. 415].

Генштаб Угорщини від 4 травня 1939 р. повідомляв, що дана акція відбувалася при великому зовнішньополітичному напруженні. Мадярські війська без відповідної підготовки тилкових служб і належного постачання рушили в Закарпаття. Завдяки добре спланованим діям, проведеним відомими генералами Ф. Сомбатхеї та М. Дальнокі, угорська акція завершилася успішно. Більшість дослідників зауважує, що «Земля русинів» була повернута до Угорщини збройним шляхом, а управління краєм здійснювалося не цивільною, а військовою адміністрацією.

Після окупації Карпатської України серед місцевого населення масово ширилися ідеї про: «започаткування тисячолітнього мадярсько-руського братерства» [69, с. 138]. Угорські можновладці проголосили кінець 20-літньому чеському та 5-місячному українському пануванню над русинами краю, оскільки останні не мали нічого спільного з українцями, окрім того, що два народи слов'янські. «Між нами стоїть міцна нездоланна стіна тисячолітньої мадярсько-руської братерської історії. Ми є русини і слов'яни, ними хочемо бути й залишитися, не русифікуватися, не українізуватися, не хочемо панславізму. У кожного народу є свої інтереси. В українців свої, у нас свої. Нічого нас відривати від Угорщини. Русини в межах Угорщини хочуть територіальної автономії, яку нам надали ще у грудні 1918 р. Умовою передачі чехам Рутенії було надання русинам автономії нарівні з чехами. Цього не сталося, договір не

виконано, тому й відбувся перегляд становища Рutenії у складі Чехословаччини, а не ревізія кордонів» [42, с. 422].

Водночас проугорські діячі наголошували: «Чому це русинам погано вчитися у цивілізованого мадярського народу, а в українського, менш цивілізованого, добре? В рамках Угорщини стане можливим формування автономії Закарпаття, завдяки якій між двома державами складуться відносини не як пана й селянина, а як рівних складових великої держави» [80, с. 205].

Повернення Закарпаття до Угорщини мадярська правляча еліта сприймала з величезним захопленням та піднесенням. Мотивуючи анексію Закарпаття не етнічним, а історичним правом, Будапешт вважав дану територію своєю інтегральною частиною, що, за виключенням 1920–1939 рр., завжди входила до складу Угорщини. Стосовно питання русинів, які склали переважну більшість в краї, стверджувалося: «впродовж тисячолітнього спільного проживання в культурному відношенні, за менталітетом і способом життя вони стали ближчими до нас, ніж до українців» [76, с. 146]. Слід зазначити, що досить односторонні оцінки вимагають уточнення, адже в історії розвитку Карпатської України, формуванні національно-визвольних ідей, консолідації українців навколо державницьких устремлінь найбільший внесок здійснили закарпатські русини та їх ідейні й духовні поводири, а також конструктивні заходи та прогресивні нововведення з боку Австрії, Угорщини, Чехії та Словаччини.

Завдяки широкому міжнародному резонансу в березні 1939 р. Карпатська Україна змогла продемонструвати, що українці даного краю стали зрілою європейською нацією та довели своє право на самостійне існування. Сукупність впливів Західного світу виявилася позитивною та назавжди залишилась відчутною в Закарпатському регіоні.

Приєднання Закарпаття до складу Угорщини оцінювалося мадярським керівництвом як найбільше досягнення на міжнародній арені в ХХ ст., а відновлення спільного кордону з Польщею на Сході рівнозначне питанню життя чи смерті обох держав. Більше того, приналежність і майбутнє

Карпатської України розглядалося угорцями в контексті загальноєвропейської і навіть світової проблеми, оскільки через даний край в Європу безперешкодно проникала східна деспотія [107, с. 298].

Втрата Закарпаття для Угорщини представляла найбільшу небезпеку, оскільки руйнувалися історичні підвалини її державності та цілісності територій, прискорювалися національні, політичні й культурні перетворення в краї, внаслідок яких мадярська нація назавжди втрачала своє домінування, а українська здобувала повну перевагу. Як наслідок, найважливішим завданням зовнішньої політики Угорської держави стало повернення та збереження в майбутньому у своєму складі Карпатської України. Дану ідею мадярська влада безперервно пропагувала серед провідних країн Європи, запевняючи їх керівництво, що йдеться не про національний склад, кількість населення, територію краю чи його природні багатства, а насамперед і виключно про стратегічне розташування Закарпаття, яке завжди було зручним та дуже важливим для проведення воєнних операцій [106, с. 113]. Угорська політична еліта робила все можливе для того, щоб Закарпаття назавжди залишилося у складі Угорської держави, прагнула не допустити його повернення до складу інших країн.

Враховуючи споконвічні прагнення мадярів, не видається новиною прихильне ставлення угорського населення до початку окупації Карпатської України, тоді як русини сприйняли дану акцію вкрай негативно. В Закарпатті розпочинається визвольний рух, що за своєю потужністю був найсильнішим серед усіх територій, захоплених Угорською державою. Придушення збройного опору в регіоні та ліквідація антидержавних проявів у перші місяці окупації позначалася масовими арештами й покаранням людей на основі наклепів і безпідставних доносів, відомі випадки розстрілів [24, с. 101]. Угорська адміністрація силовими методами блокували будь-які прояви непокори.

У ході виявлення небажаних політичних елементів, зачисток серед цивільного населення вістря угорської влади насамперед спрямовувалося проти лідерів і прихильників української незалежності та комуністів. Переслідуванню

та знищенню, в першу чергу, підлягали керівники, члени Української національної партії та воєнної організації «Карпатська Січ», ідеалами яких була самостійна Україна.

Таким чином, позиція Угорщини щодо українських земель напередодні та на початковому етапі Другої світової війни визначалася її споконвічними прагненнями розширити та узаконити угорські кордони, перш за все, за допомогою Карпатського регіону. Реалізацію основної мети своєї зовнішньополітичної доктрини угорські урядовці пов'язували з політикою нацистської Німеччини.

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ.

3.1. Плани Радянського Союзу щодо України та їх втілення

Напередодні Другої світової війни Радянський Союз, набуваючи все виразніших ознак тоталітарної держави, продовжував послуговуватися ідеологічною доктриною так званого пролетарського інтернаціоналізму, котрий офіційно підносився до рівня надбудовної категорії міжнародно-правових відносин. Водночас, радянське керівництво прийшло до однозначної думки: світова революція не є пріоритетним напрямком зовнішньої політики СРСР, а тривкі позиції на міжнародній арені можуть бути завойовані традиційними військово-дипломатичними методами.

Слід зауважити, що сталінська зовнішньополітична концепція була непослідовною, надзвичайно ідеологізованою та кон'юктурною, поєднуючи історичну обумовленість та наступність, місію світової революції й імперську основу, інтернаціоналізм і державність. У зв'язку з цим визначено й пріоритетні завдання Радянського Союзу – забезпечити безпеку країни в умовах посилення могутності Третього Рейху на континенті. Реалізація прагнень радянського вищого керівництва в цей період була нерозривно пов'язана з територією України [37, с. 11].

Цікавою, в контексті європейської політики є позиція Москви щодо Карпатської України. Так, Радянський Союз висловив рішучий протест проти розчленування Чехословаччини, в тому числі й окупації Карпатського регіону Угорщиною. У ноті наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова німецькому послу в Москві Ф. Шуленбургу від 18 березня 1939 р. зазначалося: «Дії німецького уряду послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення» [30, с. 106]. В свою чергу, мадяри були задоволені позицією «незацікавленості» Радянського Союзу даною територією та висловлюваннями московського керівництва про «стабільність» радянсько-угорського кордону:

«Ми спокійні за наш карпатський кордон, ніяких розбіжностей з советами не маємо взагалі і загрози з цього боку не відчуваємо» [55, с. 9].

Плани СРСР щодо Підкарпатської Русі намагався з'ясувати посол Чехословаччини в Москві З. Фірлінгер. Будучи прийнятим завідувачем центральноєвропейського відділу НКЗС О. Олександровим, він висловив сподівання на те, що Карпатська Україна буде зайнята частинами Червоної армії, і підкреслив, що «це відповідало би інтересам майбутньої Чехословаччини, яка межувала би з Радянським Союзом» [90, с. 111].

У жовтні-листопаді 1939 р. на Заході розповсюджувалися наполегливі чутки про те, що СРСР має намір приєднати до себе Підкарпатську Русь, Очільники провідних європейських країн висловлювали великі побоювання з приводу того, що Радянський Союз спуститься з Карпат в Дунайську низовину і стане в такий спосіб вирішальним чинником для тиску не тільки на Чехословаччину й Угорщину, але й на усі Балкани. В свою чергу СРСР, враховуючи міжнародну ситуацію, змушений був відмовитись від пропозицій щодо Карпатського регіону, залишивши вирішення цього питання до кращих часів [89, с. 122].

Неабияке місце українське питання відігравало в радянсько-німецьких міжвоєнних відносинах. Важливе значення надавалося узгодженню позицій щодо української проблеми: запевненні Берліну в тому, що він жодним чином не претендує на західноукраїнські землі, в яких безпосередньо зацікавлений Радянський Союз [111, с. 41]. У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. в Москві був підписаний Договір про ненапад між Німеччиною та СРСР і таємний додатковий протокол про «розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі» [7, с. 13]. В даному документі увага акцентувалася на поділі Другої Речі Посполитої між Москвою та Берліном і можливого перекроюванні її території: «На випадок територіально-політичного перелаштування областей, що входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісли і Сяну» [43, с. 9].

Підписаний пакт про ненапад і таємний додатковий протокол до нього не лише окреслили нову конфігурацію сил на геополітичній карті, а й створили сприятливі умови для розв'язання світової війни [54, с. 407]. Варто зауважити, що готуючи агресію проти Другої Речі Посполитої, нацистське керівництво заздалегідь планувало розіграти «українську карту». Істотного значення німці надавали моральному виправданню майбутньої агресії. На думку відомої дослідниці Н. Свідерської, починаючи з аншлюсу Австрії, вони прагнули використовувати ту ж саму тактику нападу – розвал країни-жертви з середини. З допомогою Радянського Союзу подібна стратегія мала бути реалізована в Польщі, а згодом і на українських землях.

Вважаючи європейський воєнний конфлікт неминучим, українські політичні сили пов'язували з ним втілення своїх далекосяжних планів. Вони виходили з того, що майбутня війна повинна кардинально змінити політичну карту, зокрема ліквідувати систему договорів, які затвердили поділ українських земель після Першої світової війни, а, отже, поставити українське питання у центр міжнародної політики.

Однак, підписання радянсько-німецького пакту про ненапад стало для національних сил Західної України свідченням того, що вирішення «української проблеми» в найближчому майбутньому не відбудеться [70, с. 3]. Переважна більшість дослідників вважає, що в ситуації яка склалася наприкінці літа 1939 р., вектор пошуку зовнішньої допомоги був досить обмеженим: «Після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад ... діапазон цього вибору взагалі зменшився до мінімуму» [47, с. 19]. Таким чином, в умовах, коли вибух нової війни це було питання днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли виступити на підтримку Польщі або ж зайняти нейтральну позицію.

Таємний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа передбачав входження західноукраїнських земель до сфери впливу СРСР, вносячи тим самим вагомі зміни в зовнішньополітичні аспекти української справи. Укладення даного договору ознаменувало апогей зусиль сталінського керівництва, спрямованих

на усунення бар'єру, який міг стати на заваді гітлерівській агресії проти Польської Республіки. У Радянського Союзу з'явився реальний шанс зайняти домінуючі позиції в східноєвропейському регіоні, однак за умови, що наростаюче протистояння двох ворожих військово-політичних блоків не буде вирішене мирними методами.

Окреме місце в політиці вищого партійного керівництва СРСР відводилось територіям Буковини та Бессарабії. Нарком закордонних справ Радянського Союзу В. Молотов, виступаючи у березні 1940 р. на сесії Верховної Ради, заявляв, що «у нас немає пакту про ненапад з Румунією» [19, с. 73]. А вже 9 квітня 1940 р. в Румунію було направлено меморандум, в якому йшлося про випадки «обстрілу» радянської території з румунської сторони та проблеми мінування мостів через р. Дністер.

В свою чергу, румунські можновладці заперечували даний факт та прийняли рішення не віддавати Бессарабію СРСР, надаючи перевагу воєнному конфлікту. Керівництво країни сподівалося та розраховувало на підтримку Німеччини. Однак остання, будучи пов'язаною з Радянським Союзом пактом про ненапад, стверджувала, що проблема Бессарабії їй не цікавить, а дана територія у виключній компетенції Румунії.

На початку квітня 1940 р. СРСР розпочав концентрацію своїх військ вздовж кордонів з Румунією, посилюючи Київський та Одеський військовий округи. Незважаючи на надані їй гарантії, Англія і Франція були нездатні реально допомогти Румунії. В даних умовах король Кароль II зробив свій вибір на користь Німеччини [102, с. 84]. 29 квітня 1940 р. під безпосереднім тиском Берліну Румунія підписує угоду про поставки до Третього Рейху більшої частини видобутої нафти в обмін на постачання румунській армії сучасної німецької бойової техніки та зброї.

Приєднання до Радянського Союзу Бессарабії та Північної Буковини в червні 1940 р. стало каменем спотикання у стосунках сталінського та гітлерівського тоталітарних режимів. Під час переговорів з німецьким та італійським послами, В. Молотову було заявлено, що вони «визнають право

СРСР на Бессарабію», але зацікавлені в мирному вирішенні даного питання, тому «радитимуть Румунії дати згоду на радянську пропозицію». Обуреність німецького керівництва викликали радянські зазіхання на всю територію Буковини. 25 червня нацисти висунули протест, а вже 26 червня Радянський Союз обмежив свої претензії Північною Буковиною з Чернівцями [31, с. 31].

В. Молотов заявляв: «Північна Буковина є останньою частиною, якої бракує єдиній Україні, саме тому СРСР важливо вирішити це питання одночасно з бессарабським» [56, с. 17]. В ультиматумі ж Румунії радянський уряд обумовлював передачу північної частини Буковини тим, що її населення історично й мовно було пов'язане з радянською Україною, анексія якої трохи компенсує шкоду, завдану Радянському Союзу за двадцять два роки румунського панування в Бессарабії.

26 червня 1940 р. В. Молотов від імені уряду СРСР зробив заяву румунському послу в Москві, в якій йшлося: «Тепер, коли військова слабкість СРСР відійшла в минуле, а наявна міжнародна обстановка вимагає якнайшвидшого розв'язання одержаних у спадщину від минулого нерозв'язаних питань для того, щоб закласти, нарешті, основи міцного миру між країнами, Радянський Союз вважає необхідне, в інтересах встановлення справедливості, приступити разом з Румунією до негайного розв'язання питання про повернення Бессарабії Радянському Союзові» [87, с. 451]. Румунський уряд, отримавши радянську ноту, звернувся за підтримкою до Німеччини, Італії, Угорщини та Болгарії,

27 червня 1940 р. в Румунії було оголошено мобілізацію, а о пів на одинадцяті Й. Ріббентроп передав послу даної країни інструкцію, в якій румунському уряду радилося поступитися вимогам СРСР задля уникнення загрози окупації Червоною армією всієї держави. «Пропозиції» аналогічного змісту надійшли румунському уряду від Італії, Болгарії та Угорщини. Однак, у Бухаресті вирішили відтягнути час, вступивши у переговори з Радянським Союзом. 27 червня до Москви надійшла відповідь, в якій румунська сторона закликала до переговорів. Міністр закордонних справ СРСР В. Молотов заявив,

що «він не бачить у зробленій заяві згоди на радянську пропозицію повернути Бессарабію та Північну Буковину, і що завтра Червона армія туди вступить та займе визначені пункти, а за 3-4 дні всю територію, а вже пізніше радянсько-румунська комісія зможе домовитися про деталі реалізації намічених на даній території заходів» [98, с. 75].

Румунський посланець у Москві Г. Давидеску відмовився підписувати угоду, посилаючись на відсутність у нього необхідних повноважень. Пізніше йому була передана нова радянська нота, в якій йшлося про невизначеність відповіді румунського уряду, адже «не сказано прямо, що він приймає пропозицію Радянського Уряду про негайну передачу СРСР Бессарабії та північної частини Буковини» [57, с. 176].

Взявши до уваги пояснення румунського посланця в Москві, радянський уряд запропонував румунським військам упродовж чотирьох днів, починаючи з 28 червня 1940 р., очистити територію Бессарабії та Північної Буковини, а Червона армія за цей час займе дані території. Протягом 28 червня радянські війська мали окупувати Чернівці, Кишинів, Акерман. Румунський уряд зобов'язувався взяти на себе відповідальність за збереження залізниць, потягів, мостів, складів, аеродромів, промислових підприємств, електростанцій, телеграфів та призначити комісію з представників сторін для врегулювання суперечливих питань з евакуації румунських військ та установ. Відповідь Румунії повинна була надійти до дванадцятої години 28 червня 1940 р.

Оцінивши реальні можливості та побоюючись соціальних потрясінь у разі війни з СРСР, Коронна рада 27 голосами проти 11 вирішила піти на поступки Радянському Союзові. Однак, Румунія формально погодилась не на повернення території СРСР, а лише на «евакуацію румунських військ із Бессарабії та Північної Буковини» [88, с. 14].

Згідно розпоряджень Війська Південного фронту отримали наказ здійснити відповідну операцію та 28 червня 1940 р. ввели перші військові частини до Північної Буковини. 1 липня 1940 р. відбулось засідання радянсько-румунської комісії, яка виробила рекомендації для врегулювання суперечливих

питань щодо евакуації румунських військ та установ з Бессарабії й Північної Буковини. Слід зазначити, що плани пересування румунських військ та частин Червоної армії склалися спільно, на умовах взаємної згоди, однак сторони не завжди дотримувалися взятих на себе зобов'язань. Відомі випадки сутичок та грубих порушень умов передачі території.

В липні 1940 р. до Москви приїхала делегація «від трудящих» Північної Буковини просити возз'єднати їх краю з Радянською Україною. 2 серпня Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР», решта території Бессарабії відійшла до складу новоутвореної Молдавської РСР [90, с. 126]. 7 серпня 1940 р. були створені Чернівецька та Ізмаїльська області, замість повітів і волостей райони, два райони – Бричанський і Липканський – населені переважно молдаванами, відійшли до складу Молдавії.

Переважна більшість дослідників вважає, що приєднання Бессарабії та Північної Буковини до Радянського Союзу було складовою частиною реалізації воєнної доктрини радянського керівництва, розробленої у 30-ті роки, і ґрунтувалася на принципах неподільності СРСР та «експорту революції». В директиві Головного політичного управління Робітничо-селянської Червоної армії зазначалося: «Війни є справедливі і несправедливі. Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війною справедливою, війною визвольною». Саме тому ідея перемоги «світової революції» поєднувалася з ідеями «возз'єднання» колишніх територій царської Росії, включаючи Польщу, Фінляндію, Естонію, Литву, Латвію та Бессарабію.

Після введення Червоної армії в Бессарабію та Північну Буковину керівництво Радянського Союзу висловило думку про «приєднання» до СРСР ще й Південної Буковини. Однак, лідери Третього Рейху та Італії 10 вересня 1940 р. повідомили В. Молотова, що віднині цілісність румунського кордону будуть гарантувати вони. Дещо згодом Німеччина введе в Румунію військовий

контингент чисельністю понад 22 тисячі військових, незважаючи на протест СРСР віддати їм Південну Буковину.

Події в Північній Буковині та Бессарабії стурбували вище керівництво нацистської Німеччини та викликали неабиякі побоювання. Щоб не допустити не бажаної для нацистів ситуації, А. Гітлер поквапився допомогти своєму ставленику І. Антонеску стати «вождем держави» та правителем Румунії, що означало перетворення даної країни на союзника Третього Рейху в майбутній війні проти СРСР [78, с. 86].

Згода А. Гітлера на приєднання до СРСР частини польських та румунських земель зводила нанівець вкрай неприємну для Сталіна ймовірність створення на західних кордонах його держави незалежної Української республіки, яка б мала негативний вплив на Радянську Україну. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а вже 6 вересня розпочалася часткова мобілізація у семи західних військових округах Радянського Союзу. Слід зазначити, що німецька дипломатія використовувала будь-які засоби тиску на СРСР з метою пришвидшити його вступ на західноукраїнські землі та спонукати до воєнних дій проти Польщі [52, с. 36]. Дослідники вважають, що з одного боку, це полегшило б виконання Вермахтом стратегічного завдання – остаточного розгрому польської армії, з іншого – послабило позиції Радянської держави як опонента Третього Рейху в майбутньому.

17 вересня 1939 р. радянські війська вступили на територію Західної України. Свої дії сталінське керівництво пояснювало таким чином: «Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Через такі обставини Радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Червоної Армії дати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії» [20, с. 191].

Варто зауважити, що з вересня 1939 до червня 1941 р. Західна Україна була захоплена та перебувала у складі СРСР. Окупація Червоною армією

даного регіону ще не означала легітимності її дій. Тому, наступним кроком і нагальною необхідністю для Радянського Союзу було встановлення радянської влади, що передбачалося статтею III договору «Про дружбу і кордони» від 28 вересня 1939 р.: «Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в статті лінії виконує Німецький Уряд, на території східніше цієї лінії – Уряд СРСР» [86, с. 52]. 26-28 жовтня діяли Народні Збори Західної України, які ухвалили рішення про возз'єднання даної території з УРСР.

За даний період відбулися докорінні зміни у всіх сферах життя регіону. Перш за все, радянська влада не бажала миритися з діяльністю непідконтрольних об'єднань громадян. Тому, заборона діяльності політичних партій стала початком згортання й придушення осередків інакомислення. Економічні й господарські зміни в приєднаних областях відбувалися за традиційною радянською схемою.

Проводячи певну структурну перебудову економіки та впроваджуючи соціалістичні відносини власності, більшовицька влада одночасно здійснювала модернізацію промисловості краю, що відповідало об'єктивним потребам його розвитку. Слід зазначити, що в зв'язку з економічною відсталістю Західної України дані зміни не сприймалися так болісно, як в інших сферах життя, насамперед у політичній та духовній. Дослідники стверджують, що «завдяки цим перетворенням промисловість, як і інші галузі економічного життя (транспорт, зв'язок), включалася до загальносоюзного господарського комплексу і тисячами виробничих та технологічних процесів прив'язувалася до радянської економіки» [103, с. 43]. Матеріальні цінності ліквідованих установ переходили у власність держави, а будь-які спроби добитися відшкодування завданих збитків викликали репресії й переслідування незалежно від соціального статусу й походження заявника.

Запровадження нової системи в економіці краю мало певні позитивні зрушення, адже відбудова й розвиток залізничного транспорту, нафтогазової промисловості, відкриття нових підприємств в інших галузях промислового виробництва дали можливість значною мірою ліквідувати безробіття та

створити дефіцит кваліфікованих працівників, а розподіл між селянами поміщицьких і монастирських земель - звільнення їх від боргових зобов'язань та орендних платежів минулого. Заходи, спрямовані на забезпечення господарств худобою, сприяли піднесенню сільського господарства даної території [53, с. 82].

На західноукраїнських землях, де селяни звикли до одноосібного господарювання, в 1940 р. було запроваджено «суцільну колективізацію», що викликала невдоволення й протидію населення. Слід зазначити що опір місцевих селян пояснювався стійким психологічним стереотипом: від наявності землі, худоби, продуктивності господарства залежав соціальний статус мешканців сіл і все, що з цим було пов'язано. Більшість дослідників дійшла висновку про те, що селяни не бажали вступати до колгоспів, не дивлячись на допомогу держави, а провали колективізації пояснювала рядом причин: вкоріненою психологією власника, дієвою антиколгоспною пропагандою греко-католицької церкви, нездатністю радянської влади розколоти селянство за класовими ознаками і створити «актив», як це було у Східній Україні.

Вартими уваги є взаємовідносини жителів західних областей та вихідців з інших регіонів, які масово переїжджали «піднімати» приєднані території. В даному контексті науковці зауважують, що, навіть після встановлення й облаштування нового західного кордону, колишній кордон між Радянським Союзом і Польщею залишався загороджувальною зоною, яку заборонялося перетинати [6, с. 275]. Однак, багато людей долали її для обміну сільськогосподарською продукцією чи промисловими товарами, оскільки ціни у Західній Україні були помітно нижчими. Для радянської влади «небезпека крилася в «обміні досвідом» між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони, адже вони розцінювали проблеми з продуктами в інших областях як наслідки примусової колективізації з відповідними для себе висновками, а в колгоспах східних областей погіршувалася трудова дисципліна та посилювалася зневіра в радянську систему ведення господарства» [6, с. 282].

Серед позитивних здобутків радянської влади в західноукраїнському регіоні були зміни в галузі освіти. Насамперед, збільшується кількість навчальних закладів, учнів та студентів: «З огляду на стрімке зростання кількості шкіл з українською мовою навчання, що забезпечило доступ до освіти всім дітям шкільного віку, на безоплатність освіти, позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна» [18, с. 139]. Домінантами змісту нової системи освіти стали не національні, а геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що змінив на даних землях польський.

Поряд з підпорядкуванням культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади перетворення на західноукраїнських землях виражалися в залученні місцевої інтелігенції до роботи в нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створенні спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів, сприянні популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки та ін. Особливо помітних успіхів досягнуто в галузі охорони здоров'я.

Водночас, заходи радянських функціонерів щодо розвитку мережі культурних установ, зокрема бібліотек, музеїв, театрів, викликають неоднозначну оцінку дослідників, оскільки більшість наукових закладів, які десятиліттями діяли в краї й були досить потужними та популярними осередками, після приходу радянської влади ліквідовуються, а їх фонди з ідеологічних міркувань вилучаються.

Визначальною рисою перетворень в культурній і духовній сферах життя суспільства, внаслідок встановлення контролю державно-партійного керівництва, стала одноманітність. Більшість науковців наголошує, що «навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської

монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження» [17, с. 204].

Таким чином, «українське питання» займало неоднозначне місце в політиці Радянського Союзу: від позиції «незацікавленості» Карпатським регіоном та висловлювань про «стабільність» радянсько-угорського кордону до входження західноукраїнських земель у сферу впливу СРСР та встановлення радянської влади. Вагомого значення вище партійне керівництво Радянського Союзу надавало територіям Буковини, Бессарабії та Західної України.

3.2. Українські землі у політиці Франції та Великої Британії

Напередодні Другої світової війни українська проблема в системі міжнародних відносин набуває особливого відтінку. Оскільки українці й українські етнічні території були лише об'єктом зазіхань іноземних країн, то українське питання змінювало своє значення залежно від політичної гри основних європейських держав. Проголошення автономної Карпатської України відбулося в той момент, коли дипломати займалися здогадками про найближчі плани А. Гітлера й шукали засоби захисту Заходу. Тому позиція Франції та Великобританії в українському питанні мала дуже важливе значення для подальшого розвитку подій в Європі.

Актуалізація української проблеми на міжнародній арені зумовила включення цього питання до списку пріоритетних завдань світової політики країн Заходу. До цілковитого з'ясування позиції Німеччини щодо України офіційний Лондон вирішив утриматися від будь-яких кроків [8, с. 44]. Реалізувати на практиці це було непросто, оскільки Румунія, Польща і Чехословаччина вимагали від нього чіткої відповіді.

Підтримка закарпатських українців подібно до захисту судетських німців, заяви щодо надання Закарпаттю автономії, а також відмова німецького уряду задовольнити претензії Угорщини дали можливість європейським державам

побачити в цих кроках перший етап на шляху реалізації нацистами своїх «українських» планів. Керівники зовнішньополітичних відомств Великої Британії намагались спрогнозувати подальші кроки Третього Рейху. 26 жовтня 1938 р. у листі до радника посольства в Берліні А. Огліві-Форбса, міністр закордонних справ Е. Галіфакс писав: «Карпатська Україна могла би бути трампліном для стрибка на Україну, або початковим пунктом для поширення українського руху» [45, с. 66]. Незважаючи на це, британські дипломати продовжували займати вичікувальну позицію, надавши А. Гітлеру ініціативу вирішення центрально-східних європейських справ.

Подальше загострення міжнародної ситуації в Центральній Європі дозволило урядові Великої Британії висловити свою офіційну позицію щодо українського питання. Під час візиту до Лондона представницької румунської делегації на чолі з королем Каролем II, міністр закордонних справ Е. Галіфакс заявив, що британський уряд підтримує «будь-який справжній рух за незалежність» [91, с. 103].

Керівник північного департаменту Форин Офіс Л. Колльер доповнив заяву британського міністра та значно ширше розкрив погляди країни на українське питання: «Ми маємо сьогодні достатньо свідчень, які вказують, що німецькі проекти для України почали реалізовуватися. Я не можу погодитися, що в «даний момент не існує справжнього націоналістичного українського усвідомлення». Воно безумовно, існує в Польській Україні, і, можливо, існує в Радянській Україні також, принаймні, достатньою мірою, щоб завдати неприємностей радянському урядові» [74, с. 28].

Слід зазначити, що британські дипломати дедалі більше схилилися до думки про визнання реальності німецьких планів щодо України. Задля уникнення ситуації, коли країни Заходу можуть опинитися поза грою, виникала необхідність врахування ними можливості збройного зіткнення між Німеччиною та Радянським Союзом. Погляди уряду Н. Чемберлена щодо майбутніх дій німців у Європі висловив радник прем'єр-міністра Великобританії Г. Вільсон. Він заявив, що в найближчому майбутньому Англії

війна не загрожує, адже «наступний удар А. Гітлера буде спрямований проти України. Техніка буде приблизно така ж, що і у випадку з Чехословаччиною. Спочатку зріст націоналізму, повстання українського населення, а потім «визволення» України А. Гітлером під лозунгом «самовизначення» [8, с. 44].

Велика кількість дослідників вважає, що в даний період українська проблема стала предметом зацікавлення західної преси. Так, з 1 по 15 жовтня 1938 р. було опубліковано понад 200 статей і повідомлень про Карпатську Україну. Наприкінці листопада 1938 р. інтерес британської преси до українського питання посилювався ще більше. Англійські журналісти писали про українські демонстрації та сутички у Львові, про польські загони, які діють у Закарпатті. Впливова британська газета «Glasgow Herald» надрукувала статтю, автор якої запитував, чи не є для німців Карпатська Україна ключем до всієї України. Водночас, в даній замітці давалася відповідь на поставлене запитання: «це правда, що українці не змогли створити власної держави самотужки, але відповідна пропаганда, що ведеться тепер серед українців може стати джерелом неспокою для Польщі, Росії та Румунії» [36, с. 127].

На початку грудня 1938 р. інша газета «Manchester Guardian» надрукувала дві статті про Україну: перша – про радянську, друга – про ситуацію на Західній Україні, що входила до складу Польщі. Зі слів польського посла в Лондоні Е. Рачинського, автор, володіючи детальною інформацією про події на українських теренах, робить висновок, що значне посилення українського національного руху є справою рук нацистів.

Варто зауважити, що в даний період українська проблема набуває ваги, а німецький посол у Празі Н. Генке повідомляє, що Україною почали цікавитися британські дипломатичні кола. На думку дослідника Д. Зленка, в даний період українське питання почало усамостійнюватись та європеїзуватись без видимої участі німців, котрі на листопад 1938 р. уже розпрощалися з ідеєю Карпатської України як П'ємонту [95, с. 339].

Після Мюнхенської конференції серед політиків різних орієнтацій в Парижі поживалились дискусії щодо майбутньої політики Франції, особливо її

заангажування на проблемах Центрально-Східної експансії. Слід зазначити, що в даному контексті розглядалася і українська проблема. З одного боку, офіційний Париж прагнув, щоб німецька експансія набрала східного спрямування, з іншого В Франція була військовим союзником Польщі, до складу якої входила велика частина українських земель. Дана ситуація зумовила двоїстість зовнішньої політики Франції в післямюнхенський період: поєднання відкритої симпатії до української справи з союзницькими зобов'язаннями перед Польщею.

Наприкінці 1938 р. французька громадськість була вкрай негативно налаштована до II Речі Посполитої. Польський уряд звинувачували у співпраці з А. Гітлером, поділі Чехословаччини та зраді союзницьких домовленостей з Францією в період мюнхенської кризи. В урядових колах Парижа все більш популярнішою ставала думка не втягуватися в проблеми та політичні зміни в Центрально-Східній Європі. Міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне, виступаючи на засіданні Комісії, висловлювався: «Польща прагне збільшити свою територію коштом Чехословаччини і робить це в порозумінні з Угорщиною, а також намагається протиставити Німеччині блок держав Центрально-Східної Європи під своєю гегемонією» [75, с. 221]. Треба відзначити, що однією з передумов для створення «третьої Європи», на думку Ю. Бека, було створення спільного кордону між Польщею та Угорщиною шляхом поглинання Карпатської України. Міністр закордонних справ Ж. Бонне песимістично оцінював перспективу формування блоку держав та виступав за перегляд військових договорів з Польщею. Політичні дискусії щодо характеру зовнішньої політики Франції перекинулися на шпальти газет, публікації яких нерідко були віддзеркаленням симпатій та антипатій тих чи інших груп.

Практично всі французькі періодичні видання друкували повідомлення телеграфної агенції «Navas» про антиугорські маніфестації у Львові, викликані загостренням політичної ситуації в Карпатській Україні. Консервативний щоденник «Le Figaro» репродукував етнічну карту Європи, якій, за оцінками львівського часопису «Діло», «український глядач не може зробити

найменшого закиду» [74, с. 31]. Інша французька газета «Libero» підтримувала ідею створення польсько-угорського кордону, називаючи українську проблему «німецькою інтригою».

Спростувала версію німецької преси щодо підтримки Францією угорсько-польської ідеї спільного кордону французька газета «Le Temps». Водночас, журналісти даного періодичного видання детально описали спроби міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека створити блок держав від Балтійського до Чорного моря, який би став бар'єром як для СРСР, так і Німеччини. «Le Temps» зайняла негативну позицію щодо спільного польсько-угорського кордону, зазначала про неспроможність Ю. Бека розв'язати ситуацію військовим шляхом та робила акцент на дипломатичному вирішенні ним даного питання ставлячи політичний фактор вище етнічного [36, с. 211].

Враховуючи зовнішньополітичні плани та дії польського уряду, Франція підтримувала ідею створення Великої України, особливо не переймалася, що така її позиція зраджує інтереси союзника та суперечить територіальній цілісності Польщі. Послаблення стосунків з II Річчю Посполитою відбувалось прямо пропорційно процесу зростання зацікавленості французьких політичних кіл українською проблемою. При непевній позиції Польщі на міжнародній арені спрямування німецької експансії на Схід, а саме на вирішення українського питання, стало б чудовим виходом для Франції, яка ще не була готова до масштабної війни. Цілковита упевненість про східний напрямок німецької агресії зросла в зв'язку з візитом Й. Ріббентропа до Парижу та публікацією французько-німецької декларації про добросусідські відносини між двома країнами.

Новий етап активізації української проблеми на Заході пов'язаний з промовою українського представника в польському Сеймі В. Мудрого, суть якої зводилася до вимог надати українським землям автономію у складі II Речі Посполитої. Дана акція українських парламентарів викликала широкий резонанс на шпальтах західної преси. Журналісти британської газети «Manchester Guardian», зазначаючи у своїй вступній статті про українське

питання, писали, що воно стало небезпечним і все більш складнішим для розв'язання: «Ясно одне німці не можуть не використати таких сприятливих можливостей, що виникають з самого існування «проблеми» [91, с. 109]. Дослідники дійшли до висновку, що А. Гітлер у своїх планах відводив Україні велику роль. Водночас, усі британські кореспонденти, що цікавилися даним питанням, підкреслювали: «акція українців у Варшаві є німецькою аспірацією».

Численні праці істориків, які вивчали українську проблему дозволяють прослідкувати не лише реакцію Заходу на події, а й занепокоєння польських дипломатів щодо їх розв'язання. У донесенні польського посла в Парижі йшлося, що звістка про вимогу українців надати автономію стала головною політичною подією, відсунувши на другий план діяльність італійців у справі повернення Тунісу та проблеми внутрішньої ситуації у Франції.

У паризьких газетах проводились паралелі між тим, що сталося в Польщі та тим, що відбулося в Чехословаччині з судетськими німцями перед Мюнхеном, а українську вимогу класифікували як інспірацію нацистської пропаганди, що становить частину експансіоністського плану Третього Рейху щодо радянської України. Водночас, таким чином підкреслювалась спроба німців натиснути на Польщу та затягнути її в нацистську орбіту.

Польські дипломати неодноразово зазначали, що характерними рисами для французької преси є мотиви «Le Temps», яка розкриваючи українське питання, ставила його поза колом французьких інтересів. Подібну позицію з цього приводу висловлювала французька газета «Le Matin», підкреслюючи, що Франція не повинна втручатися в справи України, оскільки це польська проблема, яку вона сама повинна залагодити. «Le Temps» та «Le Petit Parisien», що безпосередньо відображали погляди міністерства закордонних справ, стояли на позиціях збереження німцям «вільних рук» на Сході. Хоча підтримка Францією українських вимог продовжувала досить часто з'являтися в західній пресі [45, с. 67].

Суперечливу позицію країн Заходу щодо українського питання змінив розвиток міжнародних подій на початку 1939 р. Під час польсько-німецьких

переговорів 5-6 січня 1939 р. та поїздки Й. Ріббентропа до Варшави, з нацистської сторони було заявлено про незацікавленість українською проблемою. Не беручи до уваги промови урядовців Третього Рейху про втрату інтересів до України, окремі кола Великобританії та Франції вказували на український напрямок німецької експансії.

Варто зауважити, що вже у березні 1939 р. українське питання виходить з поля зору європейських країн, а «українська агітація у Великій Британії починає дещо спадати» [8, с. 47]. У телеграмі до англійських послів у Франції та Бельгії Е. Галіфакс зазначав про те, що за вказівками останніх повідомлень А. Гітлер розглядає питання про напад на західні держави як попередній крок у реалізації акції на Сході. Аналогічну думку висловлював і посол Великобританії в Німеччині, заявляючи про непевність нацистського наступу на українські землі. Він стверджував, що в найближчі рік-два Україна не стане об'єктом німецької експансії.

15 березня 1939 р. відбулися дві, попередньо узгоджені, події – захоплення Угорщиною Карпатської України та окупація Німеччиною Чехії. Внаслідок даних акцій був порушений баланс сил, закладений Версальсько-Вашингтонською системою договорів, який гарантував Великій Британії та Франції гегемонію в Європі. Не бажаючи втратити свої позиції, країни Заходу переходять до більш активних дій [95, с. 341]. Громадська думка європейських держав суттєво змінилася – від ейфорії, породженої сподіваннями на тривалий мир після Мюнхена, до усвідомлення німецької небезпеки та необхідності відсічі агресії.

В політичних колах Лондона та Парижа міцніла думка про потребу встановлення більш тісних контактів з Радянським Союзом. Становище Великої Британії та Франції ускладнювалося ще й тим, що Захід, прагнучи локалізувати німецьку експансію Центрально-Східною Європою, втратив там панівні позиції. Прямими свідченнями зміни політики даних держав стало надання англо-французьких гарантій спочатку Польщі, а згодом Румунії та Греції. В цей момент західні демократії розуміли, що їх гарантії без військової

допомоги СРСР не мають міцної основи. В зв'язку з цим весною 1939 р. українське питання для Заходу набрало зовсім іншого звучання, що спричинило згортання української теми у пресі.

Протягом літа 1939 р. проходили переговори між військовими місіями Великої Британії, Франції та СРСР, на котрих було погоджено політичні питання щодо визначення потенційних агресорів і дій проти них, але відбувся зрив укладення військової конвенції через позицію Польщі. Під тиском дипломатичних обставин радикально змінюється погляд європейських держав на українські етнічні території [75, с. 224]. В ході переговорів Україна розглядалася в якості стратегічного плацдарму для дій радянських військ проти країн-агресорів, а ті землі, що перебували в складі Польщі та Румунії, мали стати «коридором» для їх проходу.

Міжнародна ситуація та погляди країн Заходу на українське питання змінюються внаслідок укладення пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР. Українська проблема для Франції та Великобританії стає менш актуальною, натомість посилюються прагнення зберегти багатосторонній формат компетентного інституту, який мав визначати політику на континенті в цілому та Центральній Європі зокрема.

Отже, українське питання в політиці англійського та французького урядів розглядалось виключно в контексті їхньої безпеки та внутрішньої стабілізації. В зв'язку зі зміною політичної ситуації та виходом на міжнародну арену Німеччини як держави-агресора, українська проблема втрачає інтерес в країн західної демократії.

3.3. Україна в зовнішньополітичних доктринах польських урядів

Намагаючись вирішити українську проблему польський уряд зупинився на найрадикальніших методах її розв'язання. Переломною у зміні політики польської влади щодо українців стала середина 30-х рр. XX ст., коли праворадикальні сили Польщі розпочали боротьбу за вплив у країні. Суперечки

між прихильниками «державної асиміляції» українців та радикального розв'язання українського питання завершилися перемогою останніх.

Еволюція державного устрою Польщі в напрямку тоталітаризму завершилася утворенням у 1937 р. проурядової партії Табір національної єдності (ТНЄ), прихильники якої ставили за мету згуртувати польське суспільство навколо ідеї оборони країни [77, с. 224].

Прагнучи раз і назавжди покласти край домаганням українців отримати незалежність, польські урядовці взяли курс на витіснення та повне очищення «східних кресів» від українського населення шляхом його примусового виселення, поступової асиміляції, ополячення. За рахунок послаблення позицій української меншини в Галичині та Західній Волині планувалося докорінне збільшення польського елементу в цьому регіоні [27, с. 23].

Варто зауважити, що підсумком польсько-українських стосунків у міжвоєнний період стала «Декларація Центрального Комітету УНДО в справі становища українського народу в польській державі», де зазначалося про політику нормалізації стосунків між двома народами. Провину за її невдачу Центральний Комітет повністю покладав на польський уряд, який «не тільки не заважав, але й навпаки часто був співучасником негативних вчинків щодо українців» [99, с. 223]. Водночас, дане об'єднання застерігало, що така політика рано чи пізно стане загрозою миру й призведе до протистояння.

Більшість українських дослідників вважає, що вирішення українського питання мало реалізовуватись у двох напрямках. Перший залагодження проблеми на міжнародному рівні шляхом домовленості з Німеччиною, що вміло використовувала українську карту для тиску на країни, у складі яких перебували окремі українські території. Другий радикальне розв'язання української проблеми безпосередньо в межах II Речі Посполитої.

Фактичну підтримку своєї політики щодо українців польська дипломатія досягла завдяки домовленості з керівництвом Третього рейху. Виношуючи плани війни з Польщею, А. Гітлер підтримав процес вироблення спільної позиції в українському питанні, а в розмові з міністром закордонних справ Ю.

Беком запевняв, що Німеччина за будь-яких обставин зацікавлена у збереженні сильної національної II Речі Посполитої. Крім цього, польський міністр стверджував, що «Україна» – це польське слово, котре означає «східні прикордонні землі». Величезну увагу акцентував на тому, що «протягом десятиліть так позначали території, розташовані на схід від їхніх володінь вздовж Дніпра» [82, с. 292].

Аналогічної позиції дотримувався й міністр закордонних справ Третього Рейху Й. Ріббентроп. У розмові з представником Польської держави Ю. Беком він підкреслював реальні можливості вирішення українського питання за умови тісного співробітництва обох держав. З огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні, пов'язану з наростанням національно-визвольного руху, та заручившись обіцянками нацистської Німеччини, польський уряд взяв курс на тотальні репресії, асиміляцію та ополячення українців на їх власних етнічних територіях.

Напруга в польсько-українських стосунках втілилась в рішенні офіційної влади розв'язати наболілу проблему радикальними методами [14, с. 46]. У Варшаві прийшли до висновку, що справа ліквідації українського питання просувається дуже повільно, а тому повноваження щодо її вирішення слід передати уряду.

На думку дослідників, поштовхом до даного рішення став документ від 28 листопада 1938 р., в якому йшлося про необхідність захисту польської спільноти від переслідувань української більшості на «східних теренах». Для реалізації проекту визначалась чисельність поляків в тому чи іншому повіті. Згідно польської доктрини вони повинні становити не менше 51% від загальної кількості населення. Водночас, за словами директора Департаменту віросповідання Г. Дуніна-Борковського, метою діяльності влади на теренах східних воєводств має бути полонізація [85, с. 41].

15 лютого 1939 р. міністр суспільної опіки Ж. Костялковський звернувся до Ради Міністрів з листом, у якому виклав пропозиції щодо «посилення польськості» на східних теренах. Він підкреслював, що одним з головних

завдань є забезпечення працею безробітних поляків, а також надання виключно їм земельних ділянок. Пропонувалось полегшити й усіляко підтримувати еміграцію українців за кордон, а також посилити польський «стан посядання» на інші терени Західної України, зокрема на Волинь.

В контексті проведення запланованої урядом акції Міністерством комунікації на початку 1939 р. було ухвалено постанову про «Посилення польського елемента в Східній Малопольщі». Так, вісімсот працівників-українців, котрі обіймали значні посади на залізниці, вважалися ненадійними елементами. Влада II Речі Посполитої пропонувала усунути їх від виконання обов'язків, а на звільнені місця призначити поляків [73, с. 139]. Схожі документи були прийняті Міністерством економіки і торгівлі.

Оскільки успішне розв'язання української проблеми напряму залежало від збільшення кількості польського населення на теренах Східної Малопольщі, владні структури застосовували найрізноманітніші методи для досягнення цієї мети. Дослідники стверджують, що найкращі можливості для збільшення кількості польського елемента на «східних кресах» склалися у містах, адже поява сильного міщанства мала суттєво допомогти закріпитись у даному регіоні.

На початку 1939 р. Міністерством закордонних справ було розроблено таємний проект «Головні напрямки еміграційної політики на територіях Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств», де зазначалося про створення умов, сприятливих для еміграції українців. Слід зауважити, що на територіях від р. Збруч і до етнічно польських земель, передбачалося формування коридору, на якому переважатиме польський елемент, а межею між двома регіонами стане залізниця Краків – Ярослав – Перемишль – Тернопіль [109, с. 51].

Важливим заходом в реалізації планів польської влади щодо українського питання було рішення про пропаганду та роз'яснення своєї політики на міжнародній арені. Урядовці II Речі Посполитої оголосили про нереальність українських прагнень стосовно незалежності, які базуються на отриманні її за

рахунок від'єднання східних земель від складу Польщі. Разом з тим, вони заявляли про помилковість переконання світового співтовариства, що Німеччина виношує плани, направлені лише на східну експансію, та звертали увагу західних держав на проблеми колоній, які у майбутньому неодмінно виникнуть [21, с. 208]. Висловлювались переконання про те, що експансія на схід споконвіків була сильною стороною Польської держави. У міжвоєнний період дана концепція втілювалась у формі військової колонізації.

Слід зазначити, що перераховані вище положення лягли в основу «Проекту закону Ради міністрів в справі акції, направленої на посилення польського елементу у Східній Малополющі», прийнятого в березні 1939 р. Згідно документу головною метою в політиці польського уряду було тісне об'єднання Східної Малополющі з землями II Речі Посполитої як з точки зору культури, так і економіки. В контексті запланованих дій передбачалося: збільшити кількість поліційних відділів та їх технічне оснащення, розширити сітку комунікацій, звільнити українців з посад на пошті та телеграфі, здійснювати суворий контроль при підборі кандидатур на посади в адміністрацію, перевести двомовні школи виключно на польську мову викладання [110, с. 165]. Дослідники вважають, що запланована акція під назвою «Зміцнення польського елементу», була направлена на придушення прагнень українців до незалежності і стосувалась не тільки теренів Східної Малополющі, а й земель усіх східних воєводств.

З початком Другої світової війни й окупацією Німеччиною Польщі, частина її урядовців виїжджає за кордон. Наприкінці вересня 1939 р. вони сформували польський еміграційний уряд, який спочатку розташовувався в Парижі, Анжері, а згодом – в Лондоні. Очолив дане політичне утворення В. Сікорський. 2 листопада 1939 р. він зобов'язав Раду міністрів вирішити проблему співпраці з Литвою, Білорусією та Україною. З метою розв'язання українського питання було створено Комітет міністрів у справах краю, який уже 13 листопада провів своє перше засідання у складі К. Соснковського, О. Ладося, М. Сейди, Я. Станьчика та М. Кукеля [108, с. 438].

Комітет Міністрів у Справах Краю ухвалив декларацію, що стала своєрідною інструкцією в справі контактів з українською стороною. В даному документі зазначалося про те, що польський уряд не тільки припускає можливість порозуміння з самостійницьким українським рухом, але й вважає за необхідне створення спільного фронту проти окупантів. Комітет Міністрів у Справах Краю визнавав можливість виникнення незалежної Української держави та погоджувався на найсміливіші пропозиції стосовно її східних кордонів. Водночас, в інструкції підкреслювалося, що майбутні Україна й Польща будуть об'єднані в єдину федерацію, в якій обидві сторони користуватимуться рівними правами.

Згідно основних положень документу, «проходження кордону між Польщею та Україною залежатиме від ступеня взаємопов'язаності федерального устрою» [99, с. 224]. В інструкції гарантувалося дотримання принципів рівності та цілковитого забезпечення «національними та культурними правами на принципах взаємності» української меншини в складі Польщі й польської в Україні [32, с. 11].

Дану резолюцію було передано В. Сікорському, який скептично поставився до можливості створення Української держави на теренах «східних кресів», вважаючи Західну Україну «стратегічним передпіллям». Очільник польського еміграційного уряду прийняв рішення про те, що документ Комітету Міністрів у Справах Краю відіграватиме лише роль директиви у переговорах з українцями. Офіційна декларація, ухвалена В. Сікорським 18 грудня 1939 р., не пішла далі тверджень про справедливість та суспільну рівноправність національних меншин, котрі «приймали участь у боротьбі й залишилися вірними польській державі» [4, с. 78]. Дещо раніше він заявляв: «Про відмову від Львова не може бути й мови. Важко уявити собі розв'язання справи, як таке, що незалежна Україна постане за Збручем» [5, с. 81].

Для подальшої роботи над українською проблемою Комітет Міністрів у Справах Краю потребував фінансової підтримки. Генерал К. Соснковський виступив з проханням надати одноразовий кредит в розмірі 100 тисяч та

щомісячні виплати в розмірі від 20 до 50 тисяч франків на потреби роботи над українським питанням. В результаті було прийнято рішення про одноразовий кредит в 60 тисяч франків на вказані цілі.

Слід зазначити, що основні стратегічні завдання польського еміграційного уряду зводились до наступного: здобуття Польщею незалежності, збільшення території та вирішення проблеми Східної Пруссії. Уряд В. Сікорського усіляко підкреслював, що лише вони мають легітимне право на управління землями колишньої Речі Посполитої, виражав протест проти мобілізації до лав Червоної армії населення Західної України та Білорусії. Свої дії польські емігранти мотивували тим, що саме в них українське населення вбачає той осередок захисту, який вкаже як належить вчиняти в даній ситуації.

Переважає більшість дослідників стверджує, що уряд В. Сікорського, в першу чергу, звертав свою увагу на новостворений уряд УНР, до якого увійшли представники петлюрівських кіл на чолі з О. Шульгіним та О. Удовиченком. Поляки усвідомлювали непопулярність української влади як в еміграції, так і на Західній Україні. З цією метою Український комітет у Парижі розгорнув активну діяльність серед української еміграції. На сторінках газети «Тризуб» О. Шульгін писав: «якщо українці хочуть досягти своєї головної мети отримати незалежність, вони мусять виступити єдиним фронтом разом з союзниками проти окупантів. До їх думки будуть прислухатися лише тоді, коли вони об'єднаються, а їхні інтереси представлятиме український або ж загальноеміграційний український комітет, який і потрібно створити для цієї мети» [109, с. 53]. Водночас він вважав, що українцям не тільки в боротьбі проти Польщі чи СРСР необхідно заручитися підтримкою зі сторони урядів країн світу, а й проти тих, хто по закінченню війни контролюватиме його перерозподіл.

Для налагодження українсько-польських стосунків Український комітет у Парижі пропонував припинити чвари між лідерами українського національно-визвольного руху, усунути суперечки щодо майбутнього устрою України,

здійснювати зовнішньополітичну орієнтацію всіх українських партій та угруповань на союзників і досягти остаточного порозуміння з польською стороною «як необхідного чинника для спільної боротьби з найбільшим ворогом українців Москвою» [32, с.14]. Такими гаслами поляки підтверджували свою давню позицію: українська держава має право на існування, але лише на теренах Української Радянської Соціалістичної Республіки. Варто зауважити, що створити загальноукраїнський комітет, який би представляв усі політичні сили українського національно-визвольного руху, так і не вдалося.

У травні 1940 р. українське питання розглядалось на Белградській конференції, в якій брали участь представники польського уряду, коменданти баз зв'язку з окупованими територіями й окремі члени польського підпілля з Варшави та Львова. У пункті про «ставлення українців до польської справи» зазначалося: «на тлі розчарування політикою більшовиків настав поворот у симпатіях з боку українців в пронимецькому напрямку. Ставлення до поляків було і залишається ворожим, бо українці сподіваються на створення в тій чи іншій формі Самостійної України» [110, с. 278]. Варто зауважити, що контакти з українцями мали здійснюватись лише на інформаційному рівні, заборонялися зобов'язання політичного чи військового характеру, а будь-які рішення стосовно тієї чи іншої проблеми належали до компетенції уряду.

Не було єдності у позиції щодо українського питання й серед польських еміграційних кіл. Особи, наближені до очільника вважали, що в українській справі потрібно дотримуватись обережності, зайняти вичікувальну позицію, а також зважати на думку союзників щодо політичних поступок, які стосувались формату відносин Польща – Росія – Україна. Інша група, до якої належали представники різних політичних поглядів, зокрема пілсудчики, стояла на позиціях повернення до політики федералізму та необхідності утворення Української держави, проте за Збручем. Ендеки та їх прихильники були категорично проти утворення будь-якої Української держави, вважаючи визначальними російський і польський народи [108, с. 441]. Водночас вони

стверджували, що незалежна Україна не гарантуватиме безпеки Польській державі й постійно нагадуватиме про Волинь і Галичину.

Про постійні дискусії та обговорення наболілої проблеми свідчать аналітичні опрацювання представників різних політичних угруповань польського еміграційного уряду. Так, референт з міжнаціональних справ О. Гурка вважав, що приймаючи до уваги реальну можливість війни між СРСР та Францією і Англією, ніхто не придумає іншого способу воювати з Росією, крім підняття українського питання. Найважливішим завданням найближчого часу, на його думку, було не стільки усталення української програми чи декларування постулатів української незалежності, скільки добитись усіма правдами чи неправдами того, щоб французи та англійці всі переговори з українцями вели за посередництва польського уряду [85, с. 42]. Тобто політичні кола Польщі усвідомлювали неправомірність своїх амбіцій на українські території, але намагались тримати будь-які спроби врегулювання української проблеми на Заході під своїм контролем.

Діаметрально протилежну точку зору відстоював доктор Б. Лонгхампс де Бер'є. Він піддавав сумніву можливість війни з Росією, виходячи з того, що настрої серед французького та англійського суспільств направлені на війну проти Третього Рейху. Політик підкреслював хибність тез про першочерговість українського питання, а головними аргументами у боротьбі з зазіханнями Радянського Союзу вважав посилення в середині нього революційних тенденцій. Таким чином, українське питання відійшло б на задній план, тоді як першочерговість польського значно зросла.

Кардинальні розходження поглядів польських урядовців зумовлювали дві моделі розвитку української проблеми. Згідно першої Польща була зацікавлена у виникненні Української держави, а її східні кордони після війни підлягали певним змінам. Водночас, передбачалися територіальні поступки на користь українців. Друга модель вирішення українського питання виключала можливість незалежної України, адже сам факт її існування становив би значно більшу небезпеку, ніж сама Росія. Східні кордони II Речі Посполитої не повинні

підлягати жодним змінам, а найкращою методикою у переговорах з українцями було б «не йти на поступки і не вдаватися до жодних дискусій» [77, с. 226]. Згодом поляки зроблять акцент на тактиці вичікування та затягуватимуть будь-які спроби врегулювати українське питання.

Свої погляди щодо української проблеми сформулював ще один діяч польського еміграційного уряду Л. Гродліцький. Він вважав, що Польща зацікавлена у створенні української держави і повинна намагатися досягнути цієї мети вже зараз. Дані дії слід здійснювати на негласному рівні, оскільки відкрите маніфестування прав українців на незалежність може зашкодити самій Польській державі.

Дослідники вважають, що Л. Гродліцький пропонував визнати Українську державу на українських національних територіях в межах СРСР та Польщі, поступитися Волинню, територією Полісся та частиною Станіславівського і Тернопільського воєводств [73, с. 141]. На думку польського урядовця, українці, зі свого боку, також повинні піти на певні поступки: визнати суверенність польської держави й народу на землях, які залишаться у складі Польщі та погодитися на еміграцію.

У лютому 1940 р. міністерством закордонних справ польського уряду було видано «Нотатки в українській справі», яку передали В. Сікорському для ознайомлення. В документі зазначалося, що серед українського населення шириться переконання у бажанні союзників використати українську карту в конфлікті з Радянським Союзом, а роль Польщі в такому разі буде неухильно зменшуватись. Виникнення такої ситуації пояснювалося небажання українців відмовлятися від «східних земель» [27, с. 25]. До негативних чинників, які заважали справі налагодження українсько-польських відносин, слід віднести наступні: відсутність чіткої позиції зі сторони польського уряду щодо вирішення українського питання; все більше зацікавлення українською проблемою з боку союзників; обіцянки Німеччини надати українцям свою підтримку та інші.

Для вирішення ситуації, що склалася, польському еміграційному урядові рекомендувалося зайняти чітку позицію щодо української проблеми. Щоб досягти поставленої мети, передбачалося вирішення наступних завдань: «1. Провести переговори з петлюрівцями та Українським національним комітетом у Парижі з метою порозуміння, яке б стало на перешкоді антипольським настроям серед української еміграції... 2. Розіслати відділам на місцях чіткі інструкції, на підставі яких вони могли б приступити до нав'язування контактів і переговорів з українськими діячами... 3. Приступити до підняття українського питання у переговорах з союзниками...» [109, с. 53]. Тобто, коли польські урядові кола зрозуміли, що вони втрачають міжнародну підтримку, вирішили піти на примирення з українською еміграцією, намагаючись різного роду обіцянками залучити її на свою сторону.

На думку авторів документу «Нотатки в українській справі», для виконання вищезазначених завдань, в першу чергу, слід визнати право українського народу на створення власної державності й продемонструвати готовність підтримати його прагнення до незалежності, зважаючи на ситуацію, що склалася на міжнародній арені. З одного боку, стверджувалася теза про те, що польський уряд повинен зайняти чітку позицію щодо українського питання, з іншого, через політику союзників стосовно української проблеми, притримуватись плану вичікування. Водночас пропонувалося заявити, що польський уряд визнає потребу тісної співпраці з майбутньою Українською державою включно до федерації та визнає права українців, що проживають на територіях Польщі, на вільний національно-культурний розвиток лише в рамках автономії.

У прийнятому документі висловлювалася позиція і щодо майбутнього польсько-українського кордону: «Справа територіального поділу обох держав зможе бути вирішена лише після виникнення та конституційного визнання реального, загальноукраїнського уряду і того, наскільки тісною буде політична співпраця обох держав» [110, с. 276]. Таким чином, польський еміграційний уряд лише імітував налагодження партнерських відносин з українською

стороною. Сікорський не збирався забезпечити визнання за українцями права на самовизначення і створення власної держави.

У заяві під назвою «Українська справа», яка була складена в головному штабі польського командування 8 квітня 1940 р., питання про «цивілізаційну» місію Польщі на сході та допомогу українцям створити власну державу на теренах Наддніпрянщини виникали знову. Що ж стосується Західної України, то позиція уряду зводилась до збереження статус-кво стосовно даної території, а справа східних земель Польщі визначалась як виключно внутрішня проблема, що не потребує обговорення.

Влітку 1940 р. видано документ «Українська проблема», автором якого був один з референтів польського еміграційного уряду К. Александрович. На його думку, Українська держава мала право на існування виключно на території Наддніпрянщини, а «східні» землі тісно пов'язувались з майбутнім Польщі. Цей документ лише підтверджує тезу про те, що уряд Речі Посполитої в еміграції не збирався поступатися українській стороні її етнічними територіями. Складалась парадоксальна ситуація Польща захоплена Німеччиною, уряд у вигнанні і не може впливати на ситуацію, але йти на поступки не збирається. Польські урядовці збирались віддати українцям те, що їм (полякам) і так ніколи не належало. Така позиція чітко засвідчує загарбницьку та шовіністичну риторику польської сторони.

Слід зауважити, що після поразки Франції, польський уряд переїхав до Великої Британії, де умови праці стали набагато складніші, ніж попередні. Фактично він був змушений налагоджувати роботу заново, а тому розв'язання українського питання відкладалося на невизначений термін [82, с. 292]. Політики польського еміграційного уряду підкреслювали, що українська проблема залишається внутрішнім питанням і право на її вирішення належить лише ним. В цей період відбуваються і зміни позиції уряду щодо Радянського Союзу, якого В. Сікорський почав розглядати як можливого майбутнього союзника Великої Британії.

Таким чином, напередодні Другої світової війни, розв'язання українського питання польським урядом базувалось на нормалізації українсько-польських стосунків задля вирішення наболілої проблеми. На початковому етапі війни з'явилося чимало проектів стосовно України, однак польський еміграційний уряд зайняв вичікувальну позицію, а співпрацю з українцями розглядав лише в можливості залучення їх до боротьби з Третім Рейхом та СРСР. Згодом коли у Другій світовій війні намітився перелом на користь антигітлерівської коаліції, польські урядові кола згортають спроби нормалізації та вирішення польсько-українських відносин. Еміграційний уряд та польська політична еліта була впевнена, що після перемоги над Німеччиною їй повернуть втрачені території, тому домовлялись з українцями, як вони вважали немає потреби. Така позиція польської сторони черговий раз продемонструвала їхній шовінізм та загарбницьку ідеологію.

ВИСНОВКИ

Напередодні Другої світової війни українські землі були роз'єднані та входили до складу іноземних держав, що зумовлювало різний соціально-політичний устрій та міжнародну позицію. Будучи вузлом численних суперечностей між провідними країнами, «українська карта» стала важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи та серйозним козирем у великій дипломатичній грі. Розчленованість українських земель, що знаходились на перехресті геополітичних інтересів майбутніх держав-учасниць Другої світової війни, робила Україну досить вразливою для зовнішньої агресії. Здобуті в процесі дослідження результати та аналіз різноманітних джерел і літератури дають підстави для наступних висновків та узагальнень:

Історіографія «українського питання» в політиці іноземних держав напередодні та на початковому етапі Другої світової війни багатоаспектна, що зумовило декілька етапів дослідження. Хронологічними рамками I етапу виступають 40–50-ті рр. XX ст., де «українську проблему» розглядали крізь призму подій в Закарпатті 1938–1939 рр., а політика Радянського Союзу трактувалась виключно як визвольна місія. Другий період дослідження окресленої проблеми характеризувався переходом до аналітичного, узагальнюючого розгляду закономірностей цього періоду та охоплював 60–80-ті рр. XX ст.

Третій етап історіографії щодо питання ролі й місця України напередодні та початковому етапі Другої світової війни розпочався на початку 90-х рр. і включав значно ширше коло наукових досліджень. Український фактор набув значимості та постав як важлива наукова проблема, що потребує вирішення. В цьому контексті неабияку цінність становлять праці сучасних українських істориків.

Джерельна база дослідження представлена комплексом друкованих архівних матеріалів, які увійшли до збірників: «Карпатська Україна (1938–1939). Збірник архівних документів та матеріалів», «Архіви окупації. 1941–1944» та 2 томів 4-томного видання «Україна в Другій світовій війні у

документах: збірник німецьких архівних матеріалів», упорядником яких є В. Косик.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні «українського питання» стала Німеччина. Експансіоністські прагнення Третього Рейху щодо України мають давню історію, проте лише з приходом до влади нацистів вони приймають конкретне наповнення. Висловлювання лідера націонал-соціалізму А. Гітлера про здобуття нової землі на сході Європи шляхом війни та розширення життєвого простору для німців, як народу вищої раси, чітко варіювало з бажанням нацистського лідера встановити беззаперечну гегемонію над усією Європою й таким чином стати наймогутнішою державою світу. На міжнародній арені «українське питання» з'являлося неодноразово та залежало від політичної ситуації, що складалась в умовах часу.

Прихильники націонал-соціалістичної доктрини прагнули завдяки «українській проблемі» здійснити тиск на Польщу, Чехословаччину, Румунію з метою перетворення їх на німецьких сателітів та плацдарм для майбутнього наступу проти Радянського Союзу. Необхідність послаблення СРСР передбачала відділення від нього території України. Тому для реалізації даної концепції спочатку гітлерівці підтримали Карпатську Україну, згодом втратили будь-який інтерес до незалежницьких прагнень українців західних земель. Розігруючи в черговий раз «українську карту» нацистська Німеччина прагнула неодноразово використати українців як каталізатор війни з Польщею. Згодом завоювання українських земель стало частиною великих амбіційних планів Третього Рейху, де Україні належала роль житниці та джерела сировини для усієї Європи. Саме тому важливе місце напередодні Другої світової війни німці відводили її сільськогосподарському потенціалу. Відсутність єдності в колах нацистського керівництва в цьому питанні зумовила численні дискусії щодо характеру політики на Сході та політичного майбутнього підкорених народів.

Геополітичні фактори напередодні Другої світової війни визначили позицію сателіта нацистської Німеччини Румунії, що мала своє зацікавлення в українських землях та зазіхала на бессарабські, буковинські та закарпатські

території. Румунський уряд не бажав, щоб Карпатську Україну анексувала Угорщина, та водночас побоювався що, під впливом Третього Рейху, вона може стати зародком Великої України, до якої німці захочуть приєднати й українські землі Румунії. Невизначене міжнародне становище Чехословаччини, відсутність компромісу в «українському питанні» між Польщею та Румунією зумовили встановлення контактів останньої з нацистською Німеччиною. На основі союзницьких відносин лідерів-диктаторів двох держав, Румунія захопила прикордонні землі України, погіршила свої відносини з Угорщиною та Чехословаччиною.

Угорщина у своїх планах щодо українських земель спиралась на безпосередню підтримку Німеччини й зосереджувала свою увагу на Галичині та Карпатському регіоні. Великодержавні прагнення угорської влади пов'язують з формуванням першого автономного уряду Підкарпатської Русі, а за рішенням Першого Віденського арбітражу Угорщина анексувала найбагатшу в економічному та стратегічному відношеннях частину даної території. Остаточна доля Закарпаття була вирішена згодою нацистської Німеччини на приєднання краю до Угорщини, що задекларувало історичні, національні та культурні прагнення угорського народу.

Політика Радянського Союзу щодо України напередодні та на початковому етапі Другої світової війни мала суперечливий характер та містила подвійні стандарти. Прагнучи створити систему безпеки в умовах посилення могутності Третього Рейху, вище радянське партійне керівництво виявило повну «незацікавленість» територією Закарпаття та обумовлювало необхідність радянсько-угорського кордону. За рахунок зближення з нацистською Німеччиною Радянський Союз намагався розв'язати одне з найголовніших питань зовнішньої політики – приєднання західноукраїнських земель та можливість зайняти домінуючі позиції в східноєвропейському регіоні.

Вважаючи європейський конфлікт неминучим, СРСР прагнув кардинально змінити політичну карту та поставити «українське питання» в центр міжнародної ситуації. Компроміс між двома країнами визначив подальшу долю

Західної України, що стала об'єктом політичного торгу між двома державами у питанні перерозподілу сфер впливу, з якого автоматично виключалися інші держави, що мали свої геополітичні плани стосовно українських земель. Каменем спотикання у стосунках сталінського та гітлерівського тоталітарних режимів стали території Північної Буковини та Бессарабії. Окупація Червоною армією Західної України зумовила встановлення радянської влади та докорінні зміни у всіх сферах життя суспільства.

«Українське питання» в системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни займало важливе місце і в політиці країн Заходу, зокрема Франції та Великої Британії. Зважаючи на геополітичне розташування України, Велика Британія допускала можливість проголошення її незалежності, на противагу Радянській Росії. Будучи зацікавлено у прагненнях західноукраїнського та закарпатського населення в самостійності, основною мотивацією Франції в даній ситуації стало здобуття козира у питанні впливу в Східній Європі, проте держава не чинила прямого опору німецьким експансіоністським планам.

Суперечлива позиція країн Заходу щодо «українського питання» чергувалась з незацікавленістю та відходом даної проблеми з поля зору європейських країн. Сподівання Франції та Великої Британії на тривалий мир змінювались усвідомленням німецької небезпеки та необхідністю відсічі агресії. Укладення пакту про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом зумовило відхід країн Заходу від «української проблеми» та посилило прагнення зберегти формат відносин між державами на континенті в цілому, та Центральній Європі зокрема.

Польський уряд розпочав політику очищення «східних кресів» від українського населення шляхом примусового виселення, асиміляції та ополячення. Завдяки домовленостям з керівництвом Третього Рейху польська дипломатія досягнула фактичної підтримки нацистами її політики та заручилась обіцянками щодо можливості вирішення «української проблеми» за умови тісного співробітництва обох держав. Важливими заходами в реалізації

українських планів польської влади стала пропаганда та роз'яснення своєї політики на міжнародній арені.

Початок Другої світової війни та німецька окупація Польщі спричинили формування в Лондоні польського еміграційного уряду на чолі з В. Сікорським, позиція якого щодо «українського питання» не була сталою, залежала від союзників та варіювалась відповідно до поточної ситуації. Відсутність єдності серед польських еміграційних кіл у позиції щодо «української проблеми» зумовили їх вичікувальну позицію, згодом спроби заявити свою законність на західноукраїнські землі військовим шляхом, врешті решт визнання нового кордону з УРСР і СРСР взамін на німецькі території.

Отже, держави, до складу яких входили українські території – Польща, Румунія, Радянський Союз намагалися втримати вже підвладні їм землі та приєднати нові. Німеччина та її союзники розглядали українську карту як можливість власних загарбницьких дій. Країни-гаранти Версальсько-Вашингтонської системи – Франція та Велика Британія втручанням у вирішення «українського питання» або дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси.

Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ не міг самостійно вирішувати власну долю. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Опубліковані документи та матеріали

1. Архіви окупації. 1941–1944 / упор. Н. Маковська. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 872 с.
2. Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939 в двух томах. Т. 2. Январь–август 1939 г. Под редакцией А. Бондаренко, И. Земського. М.: Политиздат, 1981. 415 с.
3. Карпатська Україна (1938–1939). Збірник архівних документів та матеріалів /упор. М. Делеган, С. Вискварко. Ужгород: Карпати, 2009. 288 с.
4. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів; в 4-х т. / уряд. В. Косик. Л.: Львівський національний університет імені І. Франка, інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, 1997. Т. 1. 383 с.
5. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: в 4-х т. / уряд. В. Косик. Л.: Львівський національний університет імені І. Франка, інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, 1997. Т. 2. 384 с.

II. Монографії, наукові статті

6. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.
7. Безыменский Л. Советско-германские договора 1939 г.: новые документы и старые проблемы. *Новая и новейшая история*. 1998. № 3. С. 10–18.
8. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939). Ужгород: Патент, 1999. 91 с.
9. Боднар В., Худанич В., Щадей М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939 рр.). Ужгород.: Карпати-Гражда, 2000. 207 с.

10. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994. 168 с.
11. Брицький П. Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.) Чернівці: Технодрук, 1995. 114 с.
12. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському контексті: в 2 т. Ужгород: Карпати, 1997. Т. 2. 168 с.
13. Вегеш М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). К.–Ужгород: НАН України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет, 1998. 256 с.
14. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 39–55.
15. Гаврилів І. До питання початку Другої світової війни: правда і домисли. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 584. С. 146–150.
16. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті європейської політичної історії ХХ ст. (історіософські роздуми). Ужгород: Ужгородський державний університет, 1995. 178 с.
17. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: Українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Л.: Національний університет «Львівська політехніка», 2008. 432 с.
18. Гетьманчук М. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Л.: Національний університет «Львівська політехніка», 1998. 428 с.
19. Гриневич В. Україна на початковому етапі Другої світової війни. *Політична історія України ХХ ст.* К.: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні 1939–1945 / за ред. В. Кучера. С. 63–128.
20. Деркач О. Західноукраїнське питання у внутрішній політиці II Речі Посполитої та причини її поразки у вересневій кампанії 1939 р. *Вісник*

- національного університету «Львівська політехніка». 2011. № 693. С. 187–192.
21. Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с.
 22. Дробот І. Українське питання в зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920–1939 рр.) К.: Національний педагогічний університет ім. Драгоманова, 1999. 80 с.
 23. Дробот І. «Українське питання» в контексті передвоєнної міжнародної політики. *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей.* 2000. Вип. 4. С. 144–155.
 24. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упор. Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.
 25. Европа между миром и войной 1918–1939. М.: Наука, 1992. 224 с.
 26. Житарюк М. Четвертована, але жива: закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни. Л.: За вільну Україну, 1997. 124 с.
 27. Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського уряду та підпілля в 1939–1945 роках. *Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння.* 2008. № 17 С. 23–28.
 28. Зленко Д. Українське питання у 1938–1939 рр. і Третій Рейх. *Записки НТШ.* 1994. № 4. С. 249–308.
 29. Зякуп А. «Українська карта» в кінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст.: передумови та механізм об'єднання. *Сумська старовина.* 2005. № 15. С. 71–78.
 30. Карпучіна Т. Українське питання напередодні та на початковому етапі Другої світової війни. *Історичні студії Волинського національного університету ім. Л. Українки.* 2009. Вип. 1. С. 104–109.
 31. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни. *Український історичний журнал.* 1991. № 9. С. 27–33.

32. Коваль В. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. *Історичні зошити*. 1991. № 1. С. 8–16.
33. Коваль В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К.: Вища школа, 1995. 194 с.
34. Коваль В. Шлях до війни: партнерство двох диктаторів (1939–1941). *Політична історія України ХХ ст.: у 6 т.* К.: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 / за ред. В. Кучера. С. 15–62.
35. Коваль М. Україна у Другій світовій та Великій вітчизняній війнах 1939–1945 рр.: спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Генеза, 1994. 136 с.
36. Копитанова Н. Политика Великобритании от Мюнхена до пакта Риббентропа-Молотова (от «умиротворения» к политике гарантий). М.: Аспект Пресс, 2009. 480 с.
37. Колесник В. Україна і Польща в європейській політиці напередодні Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. 2012. № 9. С. 9–14.
38. Король В. Україна в період Другої світової війни (1939–1945 рр.). К.: Генеза, 2000. 356 с.
39. Косик В. Правда історії. Роки окупації в Україні (Збірник статей). К.: Українська видавнича спілка, 2008. 184 с.
40. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ, 1993. 660 с.
41. Косик В. Україна під час Другої світової війни / пер. з фр. Р. Осадчук. Київ-Париж-Нью-Йорк-Торонто: Український конгресовий комітет Америки, 1992. 725 с.
42. Кульчицький С., Павлюк О, Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 490 с.

43. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу. *Наука і суспільство*. 1991. № 11. С. 6–13.
44. Кульчицький Є. Плани А. Гітлера щодо України. *Історія України*. 2004. № 23. С. 1–3.
45. Кульчицький Є. Як вирішувалося «українське питання». *Політика і час*. 1994. № 9-12. С. 64–70.
46. Кучер П. Пакт Ріббентропа-Молотова та українське питання: проблема соборності українських земель. *Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни: збірник матеріалів наукової конференції*. К., 2000. С. 45–51.
47. Кучер П. Пакт Ріббентропа-Молотова: шлях до Другої світової війни. *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження*. 2000. Вип. 6. С. 18–22.
48. Левітас Ф. Україна в планах нацистської Німеччини. *Український історичний журнал*. 2007. № 12. С. 151–155.
49. Левченко Ю. Місце України в планах нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. 2012. Вип. 9. С. 237–243.
50. Лещенко Л. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945). *Нариси з історії української дипломатії*. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 491–549.
51. Лисенко О. Україна в планах основних гравців європейської політики напередодні Другої світової війни. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. Вип. 14. С. 246–250.
52. Литвин М., Науменко К. Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр. К.: [б.в.], 2010. 80 с.
53. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939: Західні землі України К.: [б.в.], 1999. 152 с.
54. Литвиненко О. Міжнародно-правова оцінка пакту Молотова-Ріббентропа. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 404–407.

55. Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 р. *1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р.* Л., 2001. С. 6–20.
56. Малиновський В. Західноукраїнські землі як об'єкт геополітичних зазіхань тоталітарних режимів напередодні та під час Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць.* 2012. № 8. С. 15–21.
57. Малиновський В. Події 1939-го року: про що свідчать факти. *Волинь у новітній історії української державності: збірник наукових праць.* Луцьк: Волинь, 1999. С. 174–177.
58. Мандрик М. Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн: історичний контекст (кін. 1920–1945 рр.). Київ-Чернівці: Книги-XXI століття, 2010. 575 с.
59. Марущенко О. Україна в Другій світовій війні: історіографічні дослідження 1990-х рр. *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження.* 2000. Вип. 6. С. 74–79.
60. Мищак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. *Проблемна історіографія.* 2012. № 9. С. 410–421.
61. Муковський І., Дубина О, Лисенко О. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: навчальний посібник. К., 1999. 156 с.
62. Новосьолов О. Румунський мілітаризм та українське питання міжвоєнного періоду. *Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті організатора січово-стрілецького руху Галичини, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського / упоряд. І. Монолатій.* Коломия: Вік, 2007. С. 252–261.
63. Новосьолов О. Україна в політиці Румунії 1940–1942 рр. *Вісник Прикарпатського університету.* 2003. Вип. 7. С. 107–113.

64. Новосьолов О. Українське питання в політичних планах Румунії в першій половині ХХ ст. *Роль молодшої генерації в соціально- економічному розвитку України (2006-2011 рр.): Збірник матеріалів Міжвузівської науково-практичної конференції молодих вчених і студентів*. Чернівці. 2006. С.23–28.
65. Новосьолов О. Українські землі в політичних планах Румунії (вересень 1940 – червень 1941 рр.) *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В Стефаника*. 2006. Вип. 10. С. 126–134.
66. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець: Лисенко М. М., 2010. 590 с.
67. Перехрест О. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. Вип. 13. С. 170–174.
68. Печеніна Н. До проблеми визначення кордонів України в умовах Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. 2012. № 3. С. 574–577.
69. Політична історія України ХХ століття: підручн. для студ. вищ. навч. закл. / упор. А. Кудряченко, Г. Калінічева, А. Костиця. К.: МАУП, 2006. 696 с.
70. Полянський П. Між Гітлером і Сталіним. «Українська карта і дипломатичній грі двох диктаторів». *Наш час*. 1992. № 2. С. 1.
71. Полянський П. Українське питання напередодні Другої світової війни: дипломатичний аспект. *Пам'ять століть*. 2009. № 5-6. С. 105–125.
72. Потильчак О. Історична оцінка радянсько-німецький договорів 1939 року в наукових працях А. Ф. Трубайчука. *Вісник національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. 2012. № 2. С. 29–40.
73. Рамазанов Ш., Ігнатова Л., Лебедев І. Причини та винуватці розв'язання Другої світової війни у висвітленні сучасних дослідників. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31. С. 135–147.

74. Реєнт О., Лисенко О. Українське питання в період Першої і Другої світових воєн: спроба порівняльного аналізу. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 21–37.
75. Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад: тайная дипломатия великих держав. М.: Астрель, 2012. 574 с.
76. Романишин Н. Карпатська Україна в політиці країн Заходу. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. 2009. Вип. 1. С. 141–148.
77. Романишин Н. Політика польського уряду щодо українців Галини напередодні Другої світової війни. *Україна-Європа-Світ*. 2009. № 11. С. 222–229.
78. Савенко А. Українські землі як фактор протиріч у стосунках СРСР та Німеччини у період до підписання радянсько-німецького пакту про ненапад. *II Історичні і політологічні дослідження*. 2008. № 3-4. С. 84–91.
79. Савенко А. Геополітичне становище України напередодні та початку Другої світової війни згідно з концепцією Альфреда Розенберга. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2009. № 8. С. 52–56.
80. Савенко А. Позиція Угорщини щодо українських земель в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. 2009. № 1. С. 204–209.
81. Савенко А. Плани Румунії щодо українських земель в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2009. № 11. С. 75–79.
82. Савенко. А. До питання реалізації українського фактору в політичних планах Польщі в 1939–1945 рр. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал*. 2009. № 2. С. 290–294.
83. Савенко А. Україна в експансіоністських планах Третього рейху. *Матеріали відкритої регіональної студентської наукової конференції: «Економіка та політика: історія та сучасність, перспективи»*. (м. Донецьк, 16-17 квітня 1996 р.). Донецьк, 1996. С. 18–19.

84. Савенко А. До питання щодо місця України в політиці європейських держав на початковому етапі Другої світової війни. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2007–2008 рр. (6 квітня-14 травня 2009 р., м. Донецьк, ДонНУ)*. Донецьк: Цифрова типографія, 2009. С. 128–129.
85. Савенко А. Волинь як чинник агресивних планів Польщі щодо українських земель напередодні та в роки Другої світової війни. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів та студентів: «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє»*. (13–14 травня 2009 р.). 2009. Т. 1. С. 40–42.
86. Сацький П. Український фактор в дипломатичній підготовці початку Другої світової війни (серпень-вересень 1939 р.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 49–57.
87. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 р. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. № 7. С. 445–458.
88. Свідерська Н. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» Л.: 2001. 20 с.
89. Свідерська Н. Радянський Союз у політичній інтризі навколо Карпатської України. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2001. Вип. 12. С. 121–126.
90. Семиряга М. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941 рр. М.: Высшая школа, 1992. 302 с.
91. Сирота Р. Українське питання в східноєвропейській політиці Великої Британії після Мюнхена (жовтень-листопад 1938 р.). *1939 рік в історичній*

- долі України і українців. *Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р.* Львів. 2001. С. 102–110.
92. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2005. Вип. 13. С. 36–37.
93. Стерчо П. Карпато-Українська держава. Л.: НТШ, 1994. 288 с.
94. Тарнавський І. Українські землі в стратегічних планах Третього Рейху. *Україна в системі змін парадигми світопорядку XX–XXI століть: тези Міжнародної науково-практичної конференції, 19 березня 2015 р.* К., 2015. С. 87–93.
95. Трофимович Л. Вітчизняна історіографія про українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу в 1938–1939 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2009. Вип. 19. С. 338–348.
96. Трофимович Л., Трофимович В. Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу 1938–1939 рр. Рівне: Волинські обереги, 2013. 284 с.
97. Трофимович Л. Радянсько-румунські відносини в контексті європейської геополітики напередодні Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Вип. 24. С. 170–177.
98. Трофимович Л. Український аспект пакту Ріббентропа-Молотова. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наукових праць*. 2012. № 6. С. 73–78.
99. Трофимович Л. Український та польський сюжети німецько-радянського зближення 1939 р. / Л. Трофимович // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2013. Вип. 20. С. 222–226.
100. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: навчальний посібник / за ред. О. Муковського, О. Дубини, О. Лисенка. К.: 1999. 228 с.

101. Ухач В. «Одноденна держава». Карпатська Україна в сучасній історіографії: історико-правовий аналіз (вибрані аспекти). *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 2. С. 34–40.
102. Фляйшхауер Й. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. М.: Прогресс, 1991. 276 с.
103. Шаповал Ю. «Золотий вересень» 1939-го: як це робилось насправді. *Волинь у новітній історії української державності: збірник наукових праць*. 1999. С. 41–44.
104. Шаповал Ю. Українська Друга світова. *Сторінки воєнної історії України*. 2006. Вип. 10. С. 23–28.
105. Швагуляк М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 р.). К.: Наукова думка, 1983. 245 с.
106. Швагуляк М. «Українська карта»: українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни. *Дзвін*. 1990. № 7. С. 111–113.
107. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939 рр.). *Вісник Львівського університету*. 2000. Вип. 35-36. С. 296–320.
108. Шишкін І. Політика польських урядів щодо українців напередодні Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2008. Вип. 10. С. 437–445.
109. Шишкін І. Україна в геополітичних концепціях польського і «лондонського табору» в 1939–1945 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2010. Вип. 2. С. 40–56.
110. Шишкін І. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля (1939–1945): історіографія проблеми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Вип. 12. С. 264–281.
111. Якушевський А. Радянсько-німецький договір 1939 р. *Український історичний журнал*. 1989. № 9. С. 39–47.